অশান্ত ইলেক্ট্রন

ৰাতিপুৱা ৰবীন্দ্ৰ-সংগীতৰ সুৰত নিখিলৰ টোপনি ভাঙিল। এটি আগেয়ে নুশুনা গান। কাণ দুখন অলপ সজাগ কৰি তাৰ কথাবোৰ বুজিবৰ সি এবাৰ ব্যৰ্থ চেষ্টা কৰিলে। চকু মেলি সি দেখিলে কোঠাত তাৰ স্বচ্ছ পোহৰ। খিৰিকিৰ ফুটাৰ ভিতৰেৰে বাহিৰৰ সূৰ্য-ৰশ্মি ভিতৰলৈ এটা সৰু ৰেখাৰে সোমাই আহিছে, ইতস্ততঃ বিক্ষিপ্ত ধূলিকণাৰ সহায়ত স্পষ্ট দেখা গৈছে তাৰ পথ। পোহৰৰ ঋজুৰেখ গতি...

সমুখৰ বেৰৰ কেলেণ্ডাৰৰপৰা হাঁহি থকা গাভৰুগৰাকীয়ে তাক অভিনন্দন জনালে। টেবুল ফেনখনৰ ব্লেডকেইখনৰপৰা প্ৰতিফলিত সূৰ্য-ৰশ্মিয়ে তাৰ চকুত চমক দি গ'ল। খিৰিকিখন সি হাত বঢ়াই মেলি দিলে। প্ৰতিবেশীৰ ঘৰৰপৰা ভাহি আহিল স্কুলৰ ল'ৰাটোৰ শব্দ-ৰূপ মুখস্থ কৰাৰ ক্ষীণ শব্দ, নীল আকাশৰপৰা ভাহি আহিল বগা মেঘৰ উচ্ছ্বাস, সকলো তল পেলাই ভাহি আহিল ৰেডিঅ'টোৰপৰা পুৱাৰ ৰবীন্দ্ৰ-সঙ্গীত। তাৰ অকাৰণ পুলকৰ আনন্দোচ্ছ্বাসৰ লগত সুকণ্ঠী গায়িকাৰ সঙ্গীতৰ সুৰ দুটা সৰ্বসদৃশ হাৰ্মনিক ঢৌৰ দৰে মিলি গ'ল। চিগাৰেটডাল জ্বলাবলৈ মুখত দি হঠাৎ সি ৰৈ গ'ল—দিয়াচলাইটো এটা সৰু শব্দ কৰি বিছনাত বাগৰি পৰিল।

যোৱা নিশাৰ কথা তাৰ মনত পৰিল। গাৰুৰ কাষত পৰি থকা চিনেমা-আলোচনীখনলৈ সি এবাৰ বিতৃষ্ণাৰে চালে। তাতোকৈ বেছি বিতৃষ্ণাৰে সি চালে তাৰ তিতা কাপোৰবোৰলৈ, বিছনাখনলৈ। হঠাতে সুন্দৰ পুৱাটো তাৰ নষ্ট হৈ গ'ল, ব্যৰ্থ হৈ গ'ল। নতুন দিনৰ ৰবি-ৰশ্মিক কিয় সি জনাব নোৱাৰিলে তাৰ উষ্ণ অভিনন্দন? এটা হতাশা...

দৈনন্দিনতাৰ আৰম্ভণি। চাহকাপ আগবঢ়াই দি বৌৱে ক'লে, "আজি কিন্তু কাপোৰ কেইগজ আনি দিবই লাগিব! তুমি সদায় ফাকি দিয়া।"

"হুঁ", নিতান্ত অন্যমনস্কভাৱে সি ক'লে। যোৱা ৰাতিৰ অভিজ্ঞতা তাৰ এতিয়া এটা বীভৎস অবাস্তৱ সপোন যেন বোধ হৈছে।

"হুঁ নহয়, এতিয়াই পইছা লৈ ওলোৱা। ফ্ৰক দুটা কৰাই নহ'ব সোনকালে—"

এৰা, বীভৎস। কিন্তু তাৰ কাৰণে নিজকে দায়ী কৰিবলৈ সি প্ৰস্তুত নহ'ল। অপৰাধ স্বীকাৰ কৰাত তোমাৰ আপত্তি কিয়? তুমি ইমান ভীৰু? এইখিনি নৈতিক সাহস তোমাৰ নাই?

"ফ্ৰক?" হঠাৎ তাৰ চমক ভাগিল। প্ৰশ্ন কৰিলে সি বিমূঢ়ৰদৰে।

"কেলেই সোণটিহঁত নাহিব জানো পৰহিলৈ?" বৌৱে ক'লে, চকু দুটা অলপ ডাঙৰ কৰি, "ইলা-নীলাৰ কাৰণে—"

অ' হয়। তাৰ মনত পৰিছে। পৰহিলৈয়েতো সোণটি বাইদেউহঁতৰ অহাৰ কথা। ইলা-নীলাৰ মুখ দুখন তাৰ চকুৰ সমুখত ভাহি উঠিল। সিহঁত এতিয়া আগতকৈ যথেষ্ট ডাঙৰ হ'ব পায়। এৰা, আগতকৈ বেছি মৰম লগাও হৈছে নিশ্চয়।

"অঃ, বৌ, মোৰ ৰুমটো আজি অলপ থিতাপি লগাই দিব।"

বৌৱেকে নাহাঁহি নোৱাৰিলে। নিখিলে ভয় খাইছে। ঘৰৰ এই বিশৃঙ্খল অৱস্থা দেখিলে সোণটিয়ে তাক শুদাই নেৰিব।

"সেইটো হ'ব বাৰু। তুমি এতিয়া ওলোৱা!"

"ইমান ব্যস্ত হৈছে কিয়? সময় তো ঢেৰ আছে!"

বৌৱে এটা অদ্ভুত মুখভঙ্গী কৰিলে। নিখিল হঠাৎ আচৰিত হ'ল। ব্যস্ততাটো কিহৰ হঠাৎ সি অনুভৱ কৰিলে। ইলা-নীলাৰ প্ৰতি আন্তৰিক মৰম প্ৰকাশ কৰিবলৈ বৌ ব্যস্ত হৈ উঠিছে। সি তাকে ভাবিলে।

"মনু থকা ঘৰটো আজি পৰিষ্কাৰ কৰিব লাগিব। সোণটিৰ আকৌ যিহে লাগি থকা স্বভাৱ! অলপ মলিয়ন পালেই হৈছে।"

এইবুলি বৌৱে এটা সৰল হাঁহি মাৰিলে। নিখিল কি এটা স্কেপ্‌টিক্? হাঁহিটো সি সৰলভাৱে ল'ব নোৱাৰিলে কিয়? তাৰ মনত হ'ল এতিয়াই বৌৱে কঁকালত কাপোৰ বান্ধি বিমলাৰ হাতত বাঢ়নী তুলি দি ঘৰটো পৰিষ্কাৰ কৰাত লাগি যাব। সোণটি বাইদেৱে নিশ্চয় ক'ব যে দেউতাই দেখিব, তেওঁৰ জীয়েকৰ থকাৰ ব্যৱস্থাৰ কাৰণে বৌৱে নিজৰ ৰিহাখনত মকৰাৰ জাল লগাইছে, নিজৰ পুতেকক বিছনাত এৰি থৈ...সোণটি বাইদেৱে ক'ব যে মানুহক দেখুওৱা আন্তৰিকতাত ভোল গৈ দেউতাই মনে-মনে বৌৰ প্ৰশংসা কৰিব, শলাগ ল'ব। সোণটিৰ শুচিবায়ুগ্ৰস্ততাৰ প্ৰতি তাৰ আগত এই যে সহাস্য ইঙ্গিত, তাৰ মাজত জানো এটা এৰাব নোৱৰা কৰ্মভাৰৰ ইঙ্গিত নাই?

অথবা হয়তো সি আজিকালি অত্যন্ত নীচ মনৰ হৈ গৈছে...দেউতাৰ সেৱা-শুশ্ৰূষাৰ নামত বৌৱে নিজৰ স্বাৰ্থ পূৰণ কৰি লৈছে, এই ভাবটো সোণটি বাইদেউহঁতে কেতিয়া তাৰ মূৰত সুমুৱাই দিলে?

ছিঃ ছিঃ—

"ৰাণুৰ ঘাডোখৰৰ কি হ'ল? বাৰ্নল্ দিছেনে নাই আজি?"

"দিছোঁ। ঘাডোখৰ নুশুকুৱাতে পৰিল।"

বৌৰ মুখত এডাল চিন্তাৰ ৰেখা। নিখিলে ভাবিলে, আন্তৰিক। স্বয়ংক্ৰিয় কাম এটাৰদৰে বৌৱে আৰু এটুকুৰা ৰুটি নিখিলৰ প্লেটলৈ আগবঢ়াই দিলে। নিখিলে দেখিলে, বৌৰ মুখৰ ভাবটো সঁচাকৈয়ে আন্তৰিকতাপূৰ্ণ। সাগ্ৰহে সি ৰুটিখনত কামোৰ দিলে।...কিহে বাৰু আনিলে এই পৰিৱৰ্তন?

"ঘৰখনৰপৰা বেমাৰ-আজাৰ নুগুচাতে পৰিল। অ', শুনিছা, নবীনৰ মাকৰ কালি ৰাতি হেনো বৰ টান গৈছে—দুই নে আঢ়ৈ বজাত ডাক্তৰ আহিছিল।"

"হয় নেকি?"

"ওঁ। একলাখ নে দুইলাখ কিবা পেনিচিলিন দিছে।"

অজ্ঞতাৰ স্বীকাৰোক্তি স্বৰূপে বৌৱে হাঁহিলে। পেনিচিলিন বস্তুটো যে লক্ষ-লক্ষৰ হিচাপতহে চলে, এইটোও হয়তো বৌৰ কাৰণে বুজিব নোৱৰা কৌতুকৰ কথা। হাঁহিটো নিখিলৰ বৰ সুন্দৰ লাগিল, সৰল গাঁৱৰ ছোৱালী হৈ বৌৱে আত্মপ্ৰকাশ কৰিলে। আৰু এবাৰ স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে বৌৱে হাতখন আগবঢ়াই দিলে, গলৰ ভিতৰলৈ অসাৱধানভাৱে সোমাই যোৱা নিখিলৰ কামিজৰ কলাৰডাল উলিয়াই ঠিক কৰি দিলে। বৌৰ হাতৰ

স্পৰ্শৰপৰা চিগাৰেটৰ পেকেটটো কৌশলেৰে ৰক্ষা কৰি নিখিল উঠিল।

কাহৰ শব্দ। শুকান কাহ। দেউতা টোপনিৰপৰা উঠিছে। ৰাতি নিশ্চয় ভাল টোপনি হোৱা নাই। চকু দুটাই কয়। অসংখ্য চিন্তাত বৃদ্ধ ব্যতিব্যস্ত। খৰমৰ শব্দৰ লগত বৌৰ মেখেলাৰ দ্রুত খচ্‌খচ্‌ শব্দত নিখিলৰ মনৰপৰা লঘু ভাবটো আকৌ নিমিষতে অদৃশ্য হৈ গ'ল। "অঃ, ব্যস্ততাত বৌ তোমাৰ দেউতাই শুই উঠাৰপৰাই আজৰি পোৱা নাই", ব্যঙ্গসহকাৰে সি ক'লে নিজে-নিজে...আকৌ, আকৌ,—নিখিল, তুমি এই ঠেকমনৰ কথাবোৰ...ঘটিটোত মুখ ধুবলৈ পানী দিয়াই আছিল, লৰালৰিকৈ আহি বৌৱে তাতোকৈ অলপ ডাঙৰ ঘটি এটা বদলাই দি গ'ল—

"মইনা।"

সি কাষত গৈ থিয় হ'ল।

"বোৱাৰীৰপৰা পইছা লৈ যা, মোৰ হোকাৰ নলীডাল বদলাই আনিবি। একেবাৰে নষ্ট হৈ গৈছে।"

"বাৰু।"

নলীডাল সঁচাকৈয়ে নষ্ট হৈ গৈছে। ক'লা-ক'লা দাগ পৰিছে। গুৰ্‌গুৰিটোৰ গাটো মামৰে ধৰিবলৈ আৰম্ভ কৰিছে। চিলিমটোৰ কান ভাগি হৈছে। মুখত অসন্তোষ ফুটাই বৃদ্ধই ধপাত খাইছে। মাজে-মাজে উচপিচাই উঠিছে; চকীখনৰ হাতল দুডালৰ প্ৰতি এটা বিৰক্তিজনক দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিছে। চকীত নিশ্চয় আকৌ উৰহ হৈছে। সিদিনা মাথোন উৰহবোৰ মাৰিছে বৌৱে গৰম পানী ঢালি।

মনটো আকৌ ক্ষিপ্ত হৈ গ'ল। বৌৱে কৰিছে কি? নিজৰ অঘাইতং ল'ৰা-ছোৱালীকেইটাৰ পাছতে সকলো সময়তে ব্যস্ত।

মূৰত তাৰ আন্দোলন চলিছে, নিজৰ ওপৰত এটা দাৰুণ ঘৃণা, যোৱা নিশাৰ বীভৎসতা, বৌৰেকৰ ওপৰত এটা অসন্তোষ, হয়তো অহৈতুক...হঠাতে সমস্ত চুবুৰীৰ প্ৰতি তাৰ মনত এটা দাৰুণ বিতৃষ্ণা উপজিল, স্বাৰ্থপৰ সুবিধাবাদী মানুহবোৰৰ মুখবোৰ হঠাৎ তাৰ চকুৰ সন্মুখেৰে ছায়াছবিৰ দৰে ভাহি গ'ল।

"বৌ, উৰহ আকৌ বাঢ়িছে হ'বলা, ডি-ডি-টি এবটল আনিব লাগিব আজি।" সি পাক-ঘৰলৈ সোমাই গ'ল।

"ডি-ডি-টি কোনো কামৰ নহয়। এব্‌ছলিউট্‌লি ইউজ্‌লেছ", বিজ্ঞৰ সুৰত ক'লে ৰঞ্জনে। নিৰ্লিপ্তভাৱে সি এলান্ধুৰে ক'লা বেৰকেইখন লক্ষ্য কৰিছে।

"তই ইমান পুৱাই ক'ৰপৰা ওলালি?"

"মণ্টুৰ জ্বৰ কালিৰপৰা, থাৰ্মমিটাৰডাল নিবলৈ আহিলোঁ।"

"কি হৈছে?"

"কিটো হ'ব আৰু! পানী লাগি জ্বৰ উঠিছে, তাৰ কাৰণেই এডাল থাৰ্মমিটাৰ লাগে।" তাৰ মুখত বিৰক্তি প্ৰকাশ পালে, পানী লগা জ্বৰক যে সি স্বীকাৰ কৰিবই নোখোজে, বেছ বুজা গ'ল।

বৌক চিন্তিত দেখা গ'ল। ৰঞ্জনে স্পষ্ট বুজিলে, থাৰ্মমিটাৰডাল দিবলৈ বৌৱে ভাল পোৱা নাই। কি ঠিক, যদি ভাগি যায়, যদি হেৰাই যায়? ভদ্ৰতাৰ খাতিৰত নিশ্চয় তাৰ দাম বা বস্তুটো ঘূৰাই ল'ব নোৱাৰি। অথচ—

মণ্টুৰ জ্বৰৰ খবৰ ল'বলৈ বৌৱে কণ্ঠত এটা আন্তৰিকতাৰ সুৰ আনিবলৈ চেষ্টা কৰিলে। সকলোৰে অলক্ষিতে নিখিলে মুখ বিকৃত কৰিলে আৰু ৰঞ্জন অলপ বিব্ৰত হৈ পৰিল।

"পাকঘৰটো বৰ আন্ধাৰ হৈছে।" ৰঞ্জনে পৰিস্থিতি ঘূৰাবৰ চেষ্টা কৰিলে। নিখিলৰ মতে ৰঞ্জন এটা 'পেডান্ট'। তাৰ প্ৰমাণ পোৱা গ'ল। "লাইটৰ ৰিফ্লেক্‌শ্যনৰ মুঠেই সুবিধা নাই—ইমান ক'লা হৈছে বেৰবোৰ।"

"এৰা ধোঁৱায়ো বৰ দিগ্‌দাৰ দিয়ে। চকুৰে পানী উলিয়াই এৰে।"

"ই মইনাই কৰিছে কি? সি মিস্ত্ৰী এটা মতাই আনি খিৰিকি দুখন অলপ ঠিক কৰি দিব নোৱাৰে।"

নিখিলৰ প্ৰতি ৰঞ্জনে এটা কৰ্তৃত্বৰ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিলে। পীৰা এখনত বহি ৰঞ্জনে নিস্পৃহভাৱে ভৰি দুখন মেলি দিলে। মণ্টুৰ জ্বৰৰ কথাই তাৰ মনত অলপো প্ৰতিক্ৰিয়া কৰা নাই। সি অন্য কথা ভাবিছে। তাৰ হাতৰ চাহৰ কাপত সূৰ্য-ৰশ্মি প্ৰতিফলিত হৈছে।

"বৌ, এইপিনে চাওক। এই কাপটোৰ ভিতৰৰ চাহৰ এই কাৰ্ভ্‌ডাল দেখিছেনে?"

"ক'তা? অ, অ, দেখিছোঁ।"

"কিয় দেখা গৈছে জানেনে? এই মইনা, তই জান নে নাজান? ইয়াক কষ্টিক্‌ কাৰ্ভ্‌ কয়; ছানলাইট যেতিয়া—"

"কি কয়? কষ্টি—" বৌৱে হাঁহি দিলে।

"হৈছে, তই বিদ্যা জাহিৰ কৰিব নালাগে। আমাৰ সেইবোৰ নুবুজিলেও চলিব।" নিখিলৰ মাতত বিৰক্তি প্ৰকাশ পালে, পুৱাৰপৰাই তাৰ 'মেজাজ' বেয়া।

"এৰা, ক বুলিব নাজানো, ৰত্নাৱলী পঢ়িমগৈ।" বৌৱে ক'লে, "মোৰ ঢেৰ কাম আছে পাই। সেইসোপা বুজিবলৈ নো আমাৰ সময় ক'ত?"

সময়ৰ অভাৱটো বৌৱে বেছ বুজাই দিলে। মৈদাখন টানি আনি বৌৱে পাচলি কুটাত লাগি গ'ল। বৌৰ লঘু হাঁহিটোৱে ৰঞ্জনৰ শেষ হৈ যোৱা উৎসাহ ঘূৰাই আনিব নোৱাৰিলে।

"আপোনালোকৰ কোনো কথাতে দেখিছোঁ আগ্ৰহ নাই। ই, মইনা, কেৱল দিনৰ দিনটো শুব বা ঘূৰিব। তই জহন্নামে গৈছ।"

"মই জহন্নামে গৈছোঁ? তোৰ কষ্টিক্‌ কাৰ্ভ্‌ নে কি সেইডাল নুবুজাৰ কাৰণে?"

"কেলেই, মোৰ কথা শুনিলে কি মহাভাৰতখন অশুদ্ধ হ'লহেঁতেন? নতুন কথা জনাৰ কাৰণে মানুহৰ এটা আগ্ৰহ থকা উচিত।"

বিজ্ঞতাৰ প্ৰকাশ! বৌৱে মৈদাখনৰপৰা মুখ তুলি ৰঞ্জনৰ পিনে চাই এটা বিদ্ৰূপৰ হাঁহি মাৰিলে। ৰঞ্জনৰ সেইটো গাতেই নালাগিল। নিখিল কিন্তু হঠাৎ ক্ষিপ্ত হৈ উঠিল। জনাৰ আগ্ৰহ! বহুত জানিছে সি, যিবোৰ হয়তো নজনাই ভাল আছিল। বহুত কদৰ্য কথা শিকিছে, বহুতে তাক জঘন্য বস্তু শিকাইছে। তাৰ ফল এতিয়া সি ভোগ কৰিছে। তাৰ জীৰ্ণ, ক্ষীণ দেহৰ পিনে চাই বৌৱে বাৰু কি ভাবিছে? কি ভাবিছে তাৰ শালমইনাৰে ভৰি যোৱা মুখখনলৈ চাই?

"ইগ্‌ন'ৰেন্স", সি লাহে-লাহে ক'লে, 'ইজ্‌ এ ব্লেছিং।"

"তেতিয়া, যেতিয়া ইট্‌ ইজ্‌ ফুলিশ্‌ টু বি ৱাইজ।"

নিখিল নিৰ্বাপিত হৈ গ'ল। কথাটো এনেকৈ কেতিয়াও সি ভাবি চোৱা নাই। প্ৰথম বাৰলৈ সি ৰঞ্জনৰ পিনে সপ্ৰশংস দৃষ্টিৰে চালে। দৃষ্টিটো ৰঞ্জনে দেখিলে নেকি? সি লৰালৰিকৈ চকু ঘূৰাই নিলে।

"বেছ হৈছে।" বৌৱে ক'লে, "দুইজন মিলিছা যেতিয়া হৈছে আৰু! আৰু কেইঘণ্টা লেক্‌শ্যাৰ চলিব তোমালোকৰ?"

বৃদ্ধৰ দৃষ্টি এৰাবৰ চেষ্টা কৰিলে ৰঞ্জনে। বৃদ্ধৰ দৃষ্টি কিন্তু সজাগ। সাংসাৰিক দুশ্চিন্তাই বৃদ্ধৰ দেহ দুৰ্বল কৰি আনিছে, চকুৰ দৃষ্টিও হয়তো ক্ষীণ হৈ গৈছে, তথাপি এতিয়াও বৃদ্ধক সহজে ফাকি দিয়া টান। ৰঞ্জন মাজে-মাজে অবাক হয়, কি দৃঢ় শৰীৰ। চলোঁতে-চলোঁতে হয়তো বৃদ্ধ পৰি যাব খোজে, তথাপি পৰি নাযায়। তাৰ দুখ লাগে, মুখত তাৰ ব্যথাৰ চিন ফুটি উঠে, নিখিল হয়তো অলপ আচৰিত হয়, বৌ হয়তো অলপ বিৱত হয়, ৰঞ্জনে সেইটো ঢাকিবৰ প্ৰাণপণে চেষ্টা কৰে, এটা কৌতুকৰ হাঁহি টানি আনে মুখত—যেন সি আমোদ পাইছে, ফিচ্‌ফিচাই কয়, "আনষ্টেব্‌ল্ ইকুইলিব্ৰিয়াম্।"

"ৰঞ্জন নেকি?"

মূৰ খজুৱাই সি কাষত গৈ থিয় দিলে। মণ্টুৰ জ্বৰৰ কথা ক'লে।

"তুমি কেতিয়া যাবা? ইউনিভাৰ্ছিটী খুলিব কেতিয়া?"

"বাইছ তাৰিখে। মই ঊনৈছ তাৰিখে যামগৈ।।"

"পঢ়া-শুনা কৰিছানে নাই ভালকৈ? ফাৰ্ষ্ট ক্লাছ পাবই লাগিব। মইনাটোৰতো একো নহ'লেই।"

মইনাই কাষৰ ৰুমত এটা নিঃশ্বাস এৰিলে। সি দুঃখিত, কিন্তু—

"তুমি ইয়াৰ মাজত এবাৰ শ্বিলঙলৈ যাব লাগিব। কিবা কাম আছে নেকি?"

"শ্বিলঙলৈ?"

"ধনৰ খবৰ লৈ আহিবা। কালি বাপৰপৰা চিঠি পাইছোঁ, সি আকৌ খুব ভায়লেণ্ট হৈছে। কালিয়েই যাব লাগিব তুমি।"

বৃদ্ধৰ মুখত চিন্তাৰ ৰেখা। ৰঞ্জনে জনা কোনো কাৰ্ভৰ লগতে বৃদ্ধৰ চিন্তাক্লিষ্ট মুখৰ ৰেখাবোৰৰ সাদৃশ্য উলিওৱাৰ কথা তাৰ মনলৈ নাহিল। সি মাথোঁ অলপ চিন্তিত হৈ উঠিল।

ধীৰভাৱে, অত্যন্ত প্ৰশান্তভাৱে নিখিলৰ দেউতাকে তাক সকলো কথা বুজাই দিলে। ধনৰ আজি প্ৰায় সাতমাহ পেৰালাইছিছু। হঠাতে তাৰ মগজত গোলমাল হয়—প্ৰায় বলিয়া। দুঃশ্চিন্তা, আতঙ্ক, হুলস্থূল। তাৰ বলিয়ালি হেনো বাঢ়িছে। বৃদ্ধ নিজে যাবলৈ অসমৰ্থ, নিখিলৰ ইয়াতে বহুতো কাম আছে। কণৰ কথা তাৰ সুধিবৰ এবাৰ ইচ্ছা হ'ল, কিন্তু বৃদ্ধৰ মুখৰ পিনে চাই সি সাহ কৰিব নোৱাৰিলে। কণৰ ওপৰত তেখেত অত্যন্ত কুপিত।

বৃদ্ধৰ মুখত প্ৰশান্তি, বৃদ্ধৰ মুখত উদ্বেগ। হাত বঢ়াই তেখেতে খবৰকাগজখন আনি ল'লে, হাত বঢ়াই বিচাৰিলে চছমাৰ কেছটো। ৰঞ্জনে দেখিলে, খেপিয়াই-খেপিয়াই বৃদ্ধই হাতৰ কাষতে পৰি থকা চছমাযোৰ পোৱা নাই। অৰ্থাৎ, তেখেতে কাষৰ বস্তুটোক ভালকৈ মনিব পৰা নাই, যদিও বস্তুটো সৰু। অৰ্থাৎ, ৰঞ্জনে ভাবিলে, নিঃসন্দেহে তেখেতৰ চকুৰ একম'ডেশ্যন্ কমি গৈছে। বুঢ়া বাপেকৰ এই অৱস্থা মইনাই কেনেকৈ নিৰ্বিকাৰভাৱে চাই আছে? সি এটা 'হ'প্‌লেছ্ গুড্-ফৰ্-নাথিং'। কিবা এটা তো কৰা দৰ্কাৰ।

কিবা এটা নিশ্চয় কৰা দৰ্কাৰ, দেউতাকেও এই কথা ভাবে। বাৰ্ধক্যই তেখেতক অসহায় পঙ্গু কৰি দিব—বৃদ্ধই এই কথা মানিবলৈ ৰাজী নহয়। অথচ নিজ মুখে কেতিয়াও তেখেতে কাৰো ওচৰত কোনো অভিযোগ কৰা নাই, কোনো অনুযোগ কৰা নাই। কোনো ৰকমৰ সুবিধাবাদ তেখেতে বুজি নাপায়, গতিকে ভুগিছে যথেষ্ট। টকা গৈছে অজস্ৰ, খৰচ দিছে প্ৰচুৰ, পাইছে নিতান্ত সামান্য। স্বাস্থ্য দিনে-দিনে ভাঙি পৰিছে, ঘৰ দিনে-দিনে ভাঙি পৰিছে, মইনাৰ মাক কেতিয়াবাই ঢুকাইছে, বাপে খুব কমেই খবৰ-বাতৰি লয়, তাৰ ওপৰত এটা ৰুদ্ধ অসন্তোষ...অথচ বোৱাৰীক সেই বিষয়ে স্পষ্টভাৱে ক'বলৈও বৃদ্ধৰ মনে নকয়। পৰীক্ষাত ফেল কৰি আকৌ পৰীক্ষা দিবনে নিদিয়ে ঠিক নকৰাকৈ নিখিলে ক'ত জানো কি কৰি ফুৰিছে—ঘৰৰ পিনে অকণো চকু নাই, ধনৰ মূৰৰ দোষ সকলোৰে ওপৰত। উপায় নাপাই সিদিনা মাটি এটুকুৰা বিক্ৰী কৰি দিছে...কোনেও যেন ভালকৈ দুআষাৰ কথা পাতিব নোখোজে, সকলোৱে যেন বৃদ্ধক এৰাই চলিব খোজে, দুৰ্বল শৰীৰ, ক্ষীণ দৃষ্টিশক্তি লৈ বৃদ্ধই খবৰ-কাগজৰপৰা পৃথিৱীৰ স্পন্দনটো অনুভৱ কৰিবৰ চেষ্টা কৰে...

'বেঙ্ক ষ্টপ্‌ছ্ পেমেণ্ট...'

তৃতীয় পৃষ্ঠাৰ দ্বিতীয় কলামত উজ্জ্বল হেড্‌লাইন্। চকুৰ দৃষ্টি হঠাৎ যেন আৰু অস্পষ্ট হৈ গ'ল, হঠাৎ যেন মূৰৰ ভিতৰত কিবা এটা বাজি উঠিল, সোঁহাতৰ তলুৱাৰপৰা তীব্ৰ যন্ত্ৰণা দি কীট এটাই আৰু অলপ তেজ খাই গ'ল। কোণৰ দুমহলাৰপৰা ভাহি আহিল চিলাইকলৰ অবিৰাম শব্দ...শব্দটো যেন বৃদ্ধই ঠিক বুজিব নোৱাৰিলে। ৰ'দৰ পোহৰ ক্ৰমে শেঁতা হৈ পৰিছে, কাষেৰে বোধকৰোঁ বোৱাৰী গুচি গ'ল হাতত কিবা এখন লৈ, নাতি-নাতিনীহঁতৰ কলৰব শুনা গ'ল—অদূৰত দুৱাৰমুখেৰে বোধকৰোঁ ওলাই গ'ল ৰঞ্জন আৰু মইনা।

খিৰিকিৰ কাষত থিয় হ'ল ৰঞ্জন আৰু মইনা। সমুখৰ ঘৰৰ বাৰাণ্ডাত এড্‌ভ'কেটৰ জীয়েক নীৰু বেতৰ চকীখনত সপ্ৰতিভ হৈ বহিল। আই-এ পৰীক্ষাৰ পঢ়াৰ নামত কিতাপখন হাতত লৈ তাই মাথোঁ বাৰে-বাৰে সিহঁতলৈ লুকাই-লুকাই চাইছে। দেখিবলৈ তাই বেয়া নহয়, হাঁহিলে গালত টোল বহে। নিখিল মাজে-মাজে তাইৰ দৃষ্টিৰ উৎপাতত পৰে, ৰঞ্জনে কয় 'ককেট্ৰি'। আজি পুৱা তাইক দেখি নিখিলৰ হঠাৎ যেন খং উঠি গ'ল। বগা মেকুৰীজনী নীৰুৰ গাত জঁপিয়াই পৰিল, ৰঞ্জনে কোনোমতে হাঁহি সামৰিলে। নীৰু বেছি অপ্ৰতিভ হৈ পৰিল। ভিতৰৰপৰা ওলালে তাইৰ বিবাহিতা বায়েক, কাষতে বহি উলৰ কামত ব্যস্ত হৈ পৰিল, নীৰু ব্যস্ত হৈ পৰিল তাইৰ কিতাপৰ মাজত...

"দেউতাৰৰ আইছাইট্ ক্ৰমে বেয়া হৈ যাব ধৰিছে।"

"হুঁ।"

"নন্‌চেন্স। হুঁ মানে? তই কি কৰিছ? তোৰ কথা ভাবিলেই মোৰ খং উঠে। তই কিহত ধৰিছ? কিহে পাইছে তোক? ঘৰৰ লগত তোৰ সম্বন্ধ কি অকল ইকনমিক আৰু বায়লজিকেল?"

নিখিলে একো নক'লে।

"পৰীক্ষা দিবিনে নিদিয় এই বছৰ?"

এটা গোলমাল। সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ পালটোৰ সশব্দে আগমন। ইলাৰ কোলাৰপৰা সৰু ভায়েক পৰি গ'ল—কান্দোন। কাঠৰ ঘোঁৰাটো লৈ ৰুণু আৰু ফুনুৰ মাজত টনাটনি লাগিছে। ফুনুৱে ৰুণুক এটা চৰ শোধাই দিলে। উচ্চতৰ কান্দোন।

"ছাইলেন্স্!" ৰঞ্জনে গৰ্জন কৰি উঠিল।
এক মুহূৰ্তৰ নিস্তব্ধতা। তাৰপাছতে পুনৰায় গোলমাল। সকলোৱে নতুন এটা স্ফূৰ্তি বিচাৰি পালে। সকলোৱে চিঞৰিলে "ছাইলেন, ছাইলেন্..."
"বুমাৰেং", ৰঞ্জনে হাঁহিলে। নিখিলে হাঁহিলে জোৰ কৰি। এই সৰু-সৰু ল'ৰা-ছোৱালীৰ দলটোৱে তাৰ নিৰ্বাপিত মনত কোনো প্ৰতিক্ৰিয়াই যেন কৰিব নোৱাৰিলে। সিহঁতৰ নিৰ্বোধ হাঁহিবোৰত কিয় বাৰু সি যোগ দিব নোৱাৰিলে?
নিজকে তাৰ এটা অপদাৰ্থ যেন লাগিল, যাৰ পৃথিৱীত কৰিব পৰা একো নাই, যিয়ে নিজকে নিজে ক্ৰমে নষ্ট কৰিছে। সমুখৰ বাটেৰে দুটা সৰু ল'ৰা দৌৰি গ'ল, দুয়ো মিলি চিলা উৰুৱাই দিলে। হালধীয়া কাগজটুকুৰা লাহে-লাহে বহু ওপৰ পালেগৈ, তাৰ ৰঙা নেজডাল বতাহত কঁপিব ধৰিলে। চিলাই কল এৰি দত্ত-গৃহিণী কিছু সময় সেই পিনে চাই থাকিল, এটা উপেক্ষাৰ দৃষ্টি নিক্ষেপ কৰিলে নীৰুৱে। ৰঞ্জনৰ মুখত লাহে-লাহে এটা হাঁহি ফুটি উঠিল, তাৰ মনৰ ভিতৰত খেলা কৰিব ধৰিলে কিছুমান সমীকৰণ, কিছুমান ডায়েগ্ৰাম্, পেৰেলেল'গ্ৰাম্ অফ্ ফ'ৰ্চেজ। চিলা উৰাৰ তথা এৰোপ্লেন উৰাৰ থিয়'ৰীটো তাৰ নিখিলক বুজাবৰ মন গ'ল, কিন্তু নিখিলৰ মুখখন দেখি তাৰ ইচ্ছা অদৃশ্য হৈ গ'ল।

এটা বিৰক্তিৰ, ঘৃণাৰ দৃষ্টি নিখিলৰ মুখত ফুটি উঠিছে। চুবুৰীটোৰ মানুহবোৰ লাহে-লাহে কৰ্মব্যস্ত হৈ উঠিছে। সি দেখিছে, আৰু সিহঁতৰ নীচ প্ৰকৃতি, সিহঁতৰ সুবিধাবাদ, সিহঁতৰ অৰ্থলোভী মনোবৃত্তিৰ কথা ভাবিছে। দহ দিন জ্বৰত পৰি আছে, সমুখৰ এড্ভ'কেট চাহাবে এদিনো খবৰ লোৱাৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰা নাই। ভেটি খাই-খাই দত্ত তথা দত্ত-গৃহিণী ফুলি উঠিছে। ব্লেকমাৰ্কেটত কেৰাচিন আৰু চি আই শ্বীটৰ কাৰবাৰ কৰি মহেন্দ্ৰ বৰশইকীয়াই নতুন ডিজাইনৰ ঘৰ উঠোৱাত ব্যস্ত হৈ পৰিছে। ললিতৰ মাক সেই বুঢ়ীজনীয়ে ঘৰে-ঘৰে পৰচৰ্চা কৰি ঘূৰি ফুৰিছে। বটলত ডুবি গৈছে যুদ্ধকালীন কন্ট্ৰেক্টৰ আৰু ইদানিং ৰহস্যময় খগেন দাস। চুবুৰীলৈ নতুন-নতুন ৰেডিঅ' আহিছে, উৎপাতত থকা নাযায়। নতুন-নতুন ডি-ছট' আৰু ফৰ্ডৰ চকাবোৰ ধীৰ, মন্থৰ গতিত ঘূৰি-ঘূৰি চুবুৰীটোৰ গেৰেজবোৰৰপৰা ওলাই গৈছে। বেঙ্কৰ কেৰাণী ৰাম বাবু, উকিলৰ মহৰী চণ্ডী কলিতাৰ আৰু তেওঁলোকৰ স্তৰৰ অৱস্থা ক্ৰমে ওলোটা পিনে ঢাল লৈছে। চণ্ডী কলিতাৰ সৰু ছোৱালীজনীৰ ফ্ৰকটো ছিগি গৈছে, বুকু ওলাই পৰিছে, সলাব পৰা নাই আজি তিনি মাহে...
ইন্দিৰা বৰুৱা বাটেদি গ'ল, প্ৰসাধন আৰু পাৰিপাট্যৰ প্ৰতিমূৰ্তি। বিদ্ৰূপৰ দৃষ্টিৰে খিৰিকিৰে চালে মুক্তিয়াৰ ৰজনী শৰ্মাই। দত্ত-গৃহিণীয়ে এনেয়ে নাক কোঁচাই কলটো জোৰেৰে চলাই দিলে, থাৰ্ড ইয়াৰৰ অবনীয়ে চিগাৰেট জ্বলোৱাৰ অচিলাত পাণৰ দোকানত থিয় হৈ পৰিল। ইন্দিৰাৰ বদনাম চুবুৰীত ক্ৰমে বাঢ়ি গৈছে...
চাদৰখন কান্ধত পেলাই প্ৰফেছৰ ভট্ট চাইকেলত উঠিল। ঝুনু দৌৰি আহিল, ফুটবল এটা আৰু পাম্প এটা লৈ।
"বলটো পাম্ কৰি দিয়ানা দাদা", ৰঞ্জনক ক'লে ঝুনুৱে। বগা হাফপেণ্ট পিন্ধা, ফুটবলৰ দৰে ফুলা গাল ঝুনুৰ। চাইকেলৰপৰা নামিল কাষৰ মেছৰ মেনেজাৰ গিৰিজা শৰ্মা, স্বাস্থ্যৱান, দামী ছুট পৰিহিত ভদ্ৰলোক। কাপোৰৰ দোকান দি ভদ্ৰলোক ধনী হৈ উঠিছে।
"ঝুনু মোৰ লগত আহাঁ, মই দিছোঁ পাম্ কৰি।" ঝুনু দৌৰি গ'ল গিৰিজাৰ লগত। চাইকেলখন খুজি ৰাখিলে নিখিলে। গিৰিজাৰদৰে মানুহ এটাক খুজিবলৈ সি সদায় অনিচ্ছুক। কাষৰ মেছটোৰ মানুহবোৰ তাৰ সহ্য নহয়, কিবা ভাল্গাৰ যেন লাগে। তথাপি—
চাইকেলত পাম্প নাই। ৰঞ্জনক এৰি সি গিৰিজাৰপৰা পাম্পটো আনিবলৈ গ'ল। দুৱাৰ ভিতৰৰপৰা বন্ধ। ভিতৰৰপৰা ঝুনুৰ চিঞৰ। দুৱাৰত আঘাত। ঘৰ্মাক্ত কলেবৰ গিৰিজা ওলাই আহিল, বলটো মজিয়াত এৰি কান্দো-কান্দো মুখে পেণ্টৰ বুটাম মাৰি মাৰি ওলাই আহিল ঝুনু।
"অঃ এই!"
"জহন্নামে যাক গোটেই চুবুৰীটো।" চঁক খাই দুৱাৰডলিত উজুটি খাই পৰিল গিৰিজা শৰ্মা, সুন্দৰী স্ত্ৰীৰ স্বামী আৰু সন্তানৰ বাপেক।
গিৰিজাৰ চৰিত্ৰ বিশ্লেষণ কৰিবলৈ গৈ সি বাৰে-বাৰে থমক খাই ৰৈ গ'ল। সি নিজে কি? ফিজিচিয়ান, হিল্ দাইছেলফ্...
দুমাহ আগৰ ঘটনা এটা তাৰ মনত পৰিল। কাষৰ ৰাম বাবুৰ খুলশালীয়েক তেতিয়া নতুনকৈ আহিছে। তাৰ লগত প্ৰায় দুসপ্তাহমানৰ পৰিচয়। এদিন সন্ধিয়া সি, সুৰুচিপৰায়ণ ভদ্ৰলোক, দেৱাল পাৰ হ'ল জঁপিয়াই...তথাপি, সি যে কিমান ভীৰু বুজিবলৈ তাৰ বাকী নাথাকিল, হঠাৎ সি ভয় খাই গ'ল, সি পলাল...
নিৰঞ্জনে ক'লে ফ্ৰয়েডৰ কথা। দমিত বাসনাৰ প্ৰকাশ। হয়তো সেয়ে। ফ্ৰয়েড, ফ্ৰয়েড্, ফ্ৰয়েড্! সি বলিয়া হৈ যাব। কিয়, এই যে চতুৰ্দিকে তাৰ অশ্লীলতাৰ প্ৰকাশ, কদৰ্যৰ প্ৰচাৰ, বাটৰ দুয়ো কাষে চিত্ৰতাৰকাৰ ছবি, টেবুলবোৰত সিঁচৰতি যৌন-বিজ্ঞানৰ কিতাপ আৰু আলোচনী, স্ফীত-বুকু ইন্দিৰাৰ দলৰ বেঁকা দৃষ্টিপাত, এইবোৰ কি কোনো ধৰণেই তাৰ বিকাৰৰ কাৰণে দায়ী নহয়?
যতি বাবু আহি বহিল।
"ইন্টাৰেষ্টিং খবৰ! কামিনী শৰ্মাক পুলিচে আজি পুৱা এৰেষ্ট কৰিছে।"
হাতৰ কাম পেলাই বৌ উঠি আহিল আগ্ৰহাতিশয্যত। "কেলেই, কেলেই, আটাইখিনি ভাঙি কোৱাচোন।"
"অপিয়াম স্মাগলিং; চোৰাং কানিৰ বেপাৰ ধৰা পৰিছে।"
বিশিষ্ট 'দেশপ্ৰেমিক'ৰ এই অৱস্থাৰ কথা শুনি বৌ আনন্দিত হৈ উঠিল, সকলো কথা জানিবৰ কাৰণে ব্যতিব্যস্ত কৰি তুলিলে। দেউতাই সিটো কোঠাৰপৰা খবৰটো শুনিলে। কামিনী শৰ্মাক তেখেতে খুব ভালকৈ চিনি পায়। মনে-মনে থাকিল। "ইহঁতেই আমাৰ সমাজৰ বৰমূৰীয়া। আটাইখনতে কৰাপশ্যন্। এইটো অত্যন্ত স্বাভাৱিক, ধনতন্ত্ৰৰ মৃত্যুৰ সময়ত তাৰ পঁচা দেহৰপৰা যি দুৰ্গন্ধ ওলায় এইবোৰ তাৰেই প্ৰকাশ।"
নিখিলে মন্তব্য নকৰিলে। বৌৱে আগ্ৰহেৰে শুনি গ'ল, ঠিক নুবুজিলে যদিও।
"কেপিটেলিজম্", ক'ৰবাত পোৱা লাইন এটাৰ পুনৰাবৃত্তি কৰিলে যতি বাবুৱে, "ষ্টেণ্ডছ অন্ ইট্ছ্ লাষ্ট্ লে'গ্ছ্। এই দুৰ্নীতি আৰু কিমান দিন চলিব। মানুহৰ সহ্যৰো এটা সীমা আছে।" নিখিলে কৌতুকবোধ কৰিলে। যতি বাবু কি শেষ পৰ্যন্ত ভালকৈয়ে কমিউনিষ্ট হ'ল? অলপ অসন্তোষৰ ভাৱত সি তেওঁৰ ছিল্কৰ পাঞ্জাবিটোলৈ লক্ষ্য কৰিলে। লক্ষ্য কৰিলে বৌৱেও। কমিউনিষ্ট (এই ধৰা আমাৰ মাজু বাইদেউৰ ল'ৰাটো) মানে এটা বিশৃঙ্খল চুলিৰে প্ৰায় সদায় মলিয়ন জীৱ, বৌৰ এনেকুৱা এটা ধাৰণা।
"আপোনাৰ মুখত কিন্তু কমিউনিষ্টিক লেক্শ্যাৰ্ শোভা নাপায়", নিখিলে হাঁহি-হাঁহি ক'লে।
যতি বাবু অলপ ৰুষ্ট হ'ল। ইঙ্গিতটো তেওঁ বুজি পালে।
"কমিউনিজমৰ উদ্দেশ্য ষ্টেণ্ডাৰ্ড অফ্ লিভিং কমোৱাটো নহয়, বঢ়োৱাটোহে।"

সুতৰাং নিখিল মনে-মনে থাকিল। বাহিৰলৈ ওলাই সি চাঞ্চল্যটো অনুভৱ কৰিলে। আবেলি ইয়াকে লৈ এখন ৰাজহুৱা সভা, উৰাবাতৰি আৰু গুণা-গঁথা। চাহৰ দোকানত 'আড্ডা' এই লৈ 'জমি' উঠিছে। ছ'চিয়েলিষ্টবোৰ কৰ্মব্যস্ত হৈ পৰিছে, কামিনী শৰ্মাৰ উচিত শাস্তি দাবী কৰি জহৰকোট পিন্ধা ল'ৰাবোৰে প্ৰাচীৰপত্ৰ লগাই ফুৰিছে।

"ছ'চিয়েলিষ্টবোৰৰ কাণ্ড-কাৰখানা লুডিক্ৰাছ", যতি বাবুৱে তাচ্ছিল্যৰ সুৰত এখন প্ৰাচীৰপত্ৰলৈ আঙুলিয়ালে, "নৰ্দমাৰ ইন্সপেক্টৰো বোলা যায়। সৰু-সৰু কথাত সিহঁতে গোলমাল কৰি খুব ভাল পায়। আচল কথাত ফাকি। বিপ্লৱৰ কথা ক'লে জয়প্ৰকাশ মনে-মনে থাকে। কানিৰ বেপাৰী এটা ধৰা পৰিলে সিহঁতে বিৰাট কাণ্ড এটা হোৱা যেন পায়, তাকে লৈ হুলস্থূল কৰে, ইপিনে লেবাৰ ষ্ট্ৰাইকতে বিট্ৰে কৰি সিহঁতৰ জয়ঢোল কোবায়।"

যতি বাবুৰ বিযোদগাৰ, বৌৰ ভাষাত।

নিখিলৰ ইচ্ছা হ'ল, তেওঁক কয়, আপোনালোক তো দালাল, কমিন্‌ফৰ্মে যি কয় তাকে আপোনালোকে কৰে, কানি-বেপাৰীৰ গোলমালত আপোনালোকৰদৰে হাই-ব্ৰ'সকলে মূৰ ঘমাবই বা কিয়?

নিখিল কি তাৰ মানে ছ'চিয়েলিষ্ট হৈ গ'ল হঠাৎ? সি নিজে-নিজে হাঁহিলে।

ৰাজনীতি এটা গোলমলীয়া বস্তু,—সি ভাবিলে। থাৰ্ড-ৰেট মানুহৰ কাৰবাৰ, কোনোবাই যেন ক'ৰবাত কৈছিলে। হয়তো সেয়ে।

কণে কি ক'লেহেঁতেন?

হয়তো ক'লেহেঁতেন, কামিনী শৰ্মাক ৰাজ-আলিত গুলীয়াই মৰা উচিত। তাৰ বক্তৃতা হয়তো লাহে-লাহে তীব্ৰ হৈ উঠিলহেঁতেন, লাহে-লাহে আঁতৰি পলালহেঁতেন 'দালালৰ দল', ('দালাল্‌কো হালাল্ কৰোঁ!'), যতি বাবুৰ হয়তো লাহে-লাহে অসহ্য হৈ উঠিলহেঁতেন, তৰ্ক ক্ৰমে ক'ৰবাৰপৰা ক'ৰবালৈ ঢাল ল'লেহেঁতেন—এই সময়টো 'বিপ্লৱী সময়' হয় নে নহয়, নিৰ্বাচনত নমাটো এতিয়া মাৰ্ক্সীয় কথা হয়নে নহয়, আৰু শেষ পৰ্যন্ত—ষ্টেলিনে বিশ্ব-বিপ্লৱৰ প্ৰতি কৰিলে বিশ্বাসঘাতকতা, নে ট্ৰট্‌স্কিয়ে কৰিলে জাৰ্মানীৰ গুপ্তচৰ-বৃত্তি?

কোনে বাৰু দেশৰ প্ৰকৃত মঙ্গলৰ বাবে যুদ্ধ কৰিছে? নিখিল বিমূঢ় হয়, গোলমালত পৰে, তাৰ অজ্ঞতাৰ বাবে লজ্জিত হয়।

অলপতে সি তাৰ মোমায়েকৰ ঘৰলৈ গৈছিল। উজনি অসমৰ চাহ-বাগিচাত তাৰে মেনেজাৰ তাৰ মোমায়েক। সুন্দৰ পৰিপাটি চাহ-গছৰ জোপোহাবোৰৰ মাজত সি অলপ নিশ্চিন্ত নীৰৱতা বিচাৰিছিল। কলঘৰৰ শব্দ, ঝুমুৰৰ শব্দ, লৰীবোৰৰ শব্দ; সুন্দৰ লাগিছিল। সি ভাবিছিল, খিৰিকিৰে টেলিগ্ৰাফৰ তাঁৰৰ ওপৰত বহা চৰাই চাই-চাই সি কিতাপ পঢ়ি সময়খিনি কটাই দিব। পঢ়িব খুজিছিল সি পাতল লঘু সাহিত্য। যতি বাবুৱে এখন দীঘল চিঠিৰে একপি 'টু লীভছ এণ্ড এ বাড' পঠিয়াই দিছিল, হাক্সলি আৰু হল্ ক্ৰে'নৰ লগতে সি সেইখনো বাকচত পেলাই থৈ দিছিল। সি পঢ়িছিল ভাৰ্জিনিয়া উল্‌ফ, 'জেকবছ ৰুম', মেৰিডিথ আৰু হাৰ্ডি...

কিতাপবোৰ আৰু শেষ কৰা নহ'ল, চাহ-বাগিচাত অশান্তিয়ে দেখা দিলে। সি কৌতূহলবশতঃ পঢ়িবলগীয়া হ'ল কমিউনিষ্টৰ প্ৰচাৰপত্ৰ (মজুৰি বৃদ্ধি, উপযুক্ত আবাসৰ দাবী, ফিটাৰ এজনৰ প্ৰতি গালিবৰ্ষণ ইত্যাদি)—ছপা; পঢ়িবলগীয়া হ'ল পঞ্চায়তী ইউনিয়নৰ সংগ্ৰামৰ আহ্বান—চাইক্ল'ষ্টাইল; ছ'চিয়েলিষ্টৰ আপোচ প্ৰস্তাৱ—লৰীৰ ওপৰৰপৰা বক্তৃতা আৰু কাগজবোৰৰ নিজা সংবাদদাতাৰ বাতৰি। মোমায়েকৰ ঘৰ এদিন কুলীবোৰে আগুৰি ধৰিলে, চাহাবক কোনে জানো মাৰ-ধৰ কৰিলে, ছ'চিয়েলিষ্ট আৰু কমিউনিষ্টে পৰস্পৰে পৰস্পৰক গালি পাৰিলে, সভা হ'ল কুলীবোৰৰ, সভা বহিল ব'ৰ্ডৰ, পুলিচ আহিল, গুলি চলিল, মিলিটাৰী আহিল, মন্তব্য আৰু বিবৃতি, গ্ৰেপ্তাৰ আৰু বহিষ্কাৰ, এন্‌কোৱাৰী কমিটী আৰু ট্ৰিবিউনেল্...

সি গুচি আহিল। শান্তি ক'ত পৃথিৱীত? পৃথিৱীৰ সকলো ঠাইতে 'শোষিত জনতা'ৰ (যতি বাবুৰ প্ৰিয় শব্দ) সংগ্ৰাম চলিছে—যতি বাবুৱে ক'লে, অসমেই বা বাদ যাব কিয়? বৰং পাৰিপাৰ্শ্বিক অৱস্থা চাই অসমত হেনো আৰু বেছি বেগে আন্দোলন চলা উচিত আছিল।

যতি বাবুৱে ক'লে, আন্দোলন সংগ্ৰামৰ প্ৰস্তুতি। দেউতাই ক'লে, 'ল-লেছ্ এলিমেন্টছ' (তেখেতৰ খবৰৰ কাগজৰ সম্পাদকীয় দ্ৰষ্টব্য)। কণে কৈছিল বৌৰ আগত, আমি এটা ৰিভলিউশ্যনাৰী পিৰিয়ডৰ মাজেৰে যাব ধৰিছোঁ, এইবোৰ তাৰেই অভিব্যক্তি। ৰঞ্জন তাৰ ডিফাৰেন্সিয়েল ইকুৱেশ্যনৰ মাজত ডুবি আছিল, বৌৱে ভাবিছিল ৰুণুৰ পেটৰ অসুখৰ কথা।

কণ আজি পুলিচৰ দৃষ্টি এৰাই পলাই ফুৰিছে, যতি বাবুৱে পাণ্ডিত্যপূৰ্ণ কথা কৈ ঘূৰি ফুৰিছে, জৱাহৰলালে এসোপা পৰিকল্পনাৰ কথা ক'ব ধৰিছে, ছ'চিয়েলিষ্টৰ প্ৰকোপত বাটৰ দেৱালবোৰত কাগজৰ বাহিৰে আৰু একো দেখাই নোযোৱা হৈছে।

কি বিচাৰিছে মানুহবোৰে? অত্যন্ত সহজ কথা, খাবলৈ বিচাৰিছে, মানুহৰদৰে জীয়াই থকাৰ অধিকাৰ বিচাৰিছে। বেছ, কিন্তু ইমান দলাদলি আৰু জটিলতা কিয়?

যতি বাবুৱে ক'লে, "মাফ কৰিবা, তুমি এটা নেইভ্।"

খুব সম্ভৱ। হয়তো ৰঞ্জনো সেয়ে। মানিবলৈ কিন্তু ৰঞ্জন ৰাজী নহ'ল। সি সমস্ত ৰাজনৈতিক দলক গালি পাৰিলে, সকলোকে প্ৰশংসাও কৰিলে এদিন যুক্ত বিবৃতি এটা দেখি। যতি বাবুৱে তাক বুজাব খুজিলে, ৰাজনৈতিক দলবোৰৰ মাজৰ গণ্ডগোল আৰু মতানৈক্যৰ মূল কথা আৰু কাৰণবোৰ। ৰঞ্জনে ক'লে, "ৰ'ব। এটা এটমৰ কথা ভাবক। তাৰ কেন্দ্ৰত পজিটিভ্ চাৰ্জ। তাৰ চাৰিওপিনে ঘূৰিছে নিগেটিভ চাৰ্জ। প্ৰ'টন আৰু ইলেক্ট্ৰন্। দুয়োৰে উপৰি আছে নিউট্ৰন, চাৰ্জবীহিন কণিকা। দুনিয়াত ভাল আছে, বেয়া আছে; শুদ্ধ আছে, অশুদ্ধ আছে, তাৰ উপৰি আছে নিৰপেক্ষবোৰ—নিউট্ৰন, যাক ক'ব পাৰি নিউট্ৰেল। প্ৰতিটো বস্তুৰে দুটা ফাল আছে, এটমৰপৰাই চাওক। ৰাজনৈতিক পাৰ্টীয়ে বা বাদ যাব কিয়? মানুহেই বা বাদ যাব কিয়? সমাজখনেই বা এৰি থ'ব কেনেকৈ? শক্তি আৰু প্ৰতিশক্তিৰ অসংখ্য জটিলতা আছে, এটমৰপৰা আৰম্ভ কৰি সকলোতে?"

"মানিছোঁ।" যতি বাবুৱে তাৰ উদ্দেশ্য ঠিক ধৰিব পৰা নাই।

"আপুনি মোক কন্‌ভাৰ্ট কৰিব খুজিছে (যতি বাবুৱে প্ৰবল বেগে মূৰ জোঁকাৰিলে, কিন্তু ৰঞ্জনে কৈ গ'ল)। ভাল কথা। কিন্তু প্ৰ'টন আৰু ইলেক্ট্ৰনৰ পাৰ্থক্য কিয়, তাৰ কাৰণ কি, এইবোৰ লৈ যদি মই মূৰ নঘমাওঁ, আপোনাৰ তাত আপত্তি আছে জানো?"

"ঠিক বুজা নাই মই আপুনি কি ক'ব খুজিছে।"

"বুজিব। পাৰ্থক্যটো মই মানি লৈছোঁ, কিন্তু তাৰ কাৰণে থিছিছ্ লিখাৰ প্ৰয়োজন মই বোধ কৰা নাই, আপুনি কৰে নেকি মই নাজানো। সিহঁতৰ বিৰোধৰপৰা কিছুমান সত্য আমাৰ আগত ওলাই আছে—ফেক্টছ্ আছে, ফিগাৰ্ছ আছে।

তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আমি, ধৰক ৰেডিঅ'ৰ ভাল্‌ভ্‌বোৰ ডিজাইন কৰিছোঁ। মনত ৰাখিব, ইলেক্ট্ৰন আৰু প্ৰ'টন লাখে-লাখে পোৱা যায় অতি অলপ বস্তুতে, এটোপা পানীত যিমান এটমেই আছে সিমান টেনিছ বলেৰে গোটেই পৃথিৱী পূৰ কৰিব পাৰি। গতিকে বিৰাট এটা জনসংখ্যাৰদৰে ইলেক্ট্ৰনৰ নিয়মো পূৰা মাত্ৰাই ষ্টেটিষ্টিকেল। তাৰ ভিত্তিত, এই ব্ৰড্ ষ্টেটিছটিকেল ল বোৰৰ বেছিছত,—সিহঁতৰ বিৰোধৰ, সিহঁতৰ কন্‌ট্ৰাডিক্সনৰ

মাজলৈ নগৈ যদি মই আপোনাক নতুন এটা ভাল্‌ভ্‌ দিব পাৰোঁ—যিটোৱে (বিজ্ঞতাৰ পৰাকাষ্ঠা, পেডান্টিচিজিম্‌ লেট্‌ লুজ্‌—নিখিলে হাঁহি দিলে) এম্‌প্লিফিকেশ্যন বঢ়াব, ফাইডেলিটী বঢ়াব, আপোনাৰ জানো তাত আপত্তি থাকিব কিবা?"

"নিশ্চয় নাথাকে। কিন্তু—"

"মই তাকেই ক'ব বিচাৰিছোঁ।"

"ঠিক নুবুজিলোঁ", যতি বাবুক বিব্ৰত দেখা গ'ল—"অৱশ্যে আপোনাৰ আগৰ কথাখিনি এড্‌মিৰেব্‌লি ডায়ালেক্টিকেল। সেই বুলি—"

"মোৰ আৰু একো ক'বলগীয়া নাই। ভালকৈ কথাটো ভাবি চাওক।"

যতি বাবুৱে কি ভাবিলে বুজা নগ'ল, হয়তো তেওঁ ৰঞ্জনক আৰু বুজাবৰ চেষ্টা নকৰাই ভাল বুলি ভাবিলে, তাৰ বক্তব্যৰপৰা ৰঞ্জন ঠিক নে কি তেওঁ একো বুজিব নোৱাৰিলে। পলায়নবাদী নে বিকৃত মস্তিষ্ক? ('আই মিন্‌ পাৰ্ভাৰ্টেড্‌'।)

কোন কি ভাবত ঘূৰিছে? হঠাৎ তাৰ চমক ভাগিল। কাষেদি এদল কলেজীয়া ছোৱালী পাৰ হৈ গ'ল। সি যান্ত্ৰিকভাৱে চালে। হয়তো তাৰ চকুত এটা লুব্ধ দৃষ্টি ফুটি উঠিল, সি লাজ পালে। ঘৰৰ কাষত আহি হঠাৎ সি অনুভব কৰিলে, আকৌ সি বিকাৰগ্ৰস্ত হৈ পৰিছে ইতিমধ্যেই। তাৰ চকুৰ দৃষ্টি অনুসৰণ কৰি যতি বাবুৱে দেখিলে দেৱালত হলিউডৰ গ্লেমাৰ গাৰ্লৰ ছবি। কুৰুচিৰ প্ৰতিমূৰ্তি! ছাউথ ছী আইলেণ্ডৰ ৰোমাঞ্চকৰ কাহিনীৰ নামত অশ্লীলতাৰ প্ৰচাৰ। "চিনেমা, থিয়েটাৰ, সাহিত্য, ৰেডিঅ'—সকলোৱে যোগেদি মানুহৰ ৰুচিক নমাই দিয়াই হৈছে পুঁজিবাদীসকলৰ উদ্দেশ্য। মানুহে যাতে বিপ্লৱী ভাবধাৰাৰপৰা আঁতৰি থাকিব পাৰে, মানুহৰ মাজত যাতে মিলিটেন্ট মনোবৃত্তি সোমাব নোৱাৰে, তাৰ কাৰণেই এইবোৰ ডাইভাৰ্ছনৰ ব্যৱস্থা কৰিছে কেপিটেলিষ্টৰ হলিউডে।"—যতি বাবুৱে ক'লে।

কথাটো তাৰ মনত লাগিল যেন কমিউনিষ্ট প্ৰপাগাণ্ডাৰ এটা বেছ জোৰ থকা কথা। প্ৰতিবাদ কৰিবলৈ অৱশ্যে সি সাহস নকৰিলে। নীৰুৰ কথা তাৰ মনত পৰিল, শ্বিলঙৰ সেই খাছীয়ানীৰ কথা তাৰ মনত পৰিল। মনত পৰিল কেনেকৈ চোৰা-চুৰি কৰা অপৰাধত মহিবুল্লা মাষ্টৰে জীয়েকজনীক এদিন খুব কোবালে আৰু কেনেকৈ তাৰ পাছ দিনাৰপৰা খিৰিকিখন বন্ধ হৈ গ'ল। সমাজব্যৱস্থা এটাক পূৰ্ণাঙ্গভাৱে দোষ দিয়াটো তাৰ এটা হাস্যকৰ কথা যেন লাগিল। নিজৰ অদ্ভুত চিন্তাধাৰাৰ আৰু বলিয়াৰদৰে ভাববোৰৰ কাৰণে সি কাক দায়ী কৰিব বাৰু? যতি বাবুৰ কথাই মানি ল'ব? ফ্ৰয়েডৰ 'সুস্থ মন'ৰপৰা কমিউনিষ্টবোৰৰ 'সুস্থ সমাজ'লৈ জঁপিয়াই যাব? যতি বাবুৱে ক'লে, "মানুহৰ মন তাৰ পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল"—

পাৰিপাৰ্শ্বিকতাৰ ওপৰত! সিহঁতৰ চুবুৰীটো!

এৰা, কথাটো হয়তো সঁচা...। তথাপি এটা সদৃশ্য শক্তিৰ বিৰুদ্ধে সি নিষ্ফল আক্ৰোশত দাঁত কামুৰিলে, যতি বাবুৰদৰে সৰলভাৱে বিশ্লেষণ কৰি চিন্তা কৰিব নোৱৰাৰ কাৰণে নিজৰ ওপৰতে খং উঠিল। সি আশ্ৰয় বিচাৰিলে, সি সিহঁতৰ সকলোকে দোষৰ ভাগী কৰিলে, তাৰ খিৰিকিখনৰ পৰ্দা টানি দি তাৰ কান্দিবৰ মন গ'ল..., বলিয়াৰদৰে সি ভাবিলে, বিকৃতভাৱে ভাবিলে, মাখনীৰ চিঠিবোৰ সি পুৰি পেলালে, চিগাৰেট পুৰিলে অসংখ্য, ধোঁৱাবোৰৰ পিনে চাই-চাই সি অৱশেষত আত্মপ্ৰসাদ লাভ কৰিলে..., সি যেন স্থিৰ মনেৰে এটা স্থিৰ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ল..., সিহঁতৰ সকলোকে সি নাকচ কৰিলে—

She also lieth in wait as for a prey, and increaseth the transgressors among men...her house is the way to hell, going down to the chambers of death...

"ইন্টাৰেষ্টিং কাণ্ড!" হঠাৎ যতি বাবুৱে চিঞৰি দিলে, "তেতিয়াৰ কাগজখন ইয়াৰপৰা কোনে এৰুৱাই দিলে?"

এৰা, কামিনী শৰ্মাৰ ঘটনাৰ সম্পৰ্কত মাৰি দিয়া কাগজখন কোনোবাই ফালি পেলাইছে। হলিউডৰ ছোৱালীজনীৰ ছবিখন তাৰ ফলা অংশৰ কাষত শত্ৰুহীনভাৱে জিলিকি আছে।

"পুলিচে ফালিলে", পাণৰ দোকানীটোৱে ক'লে, নিখিলক চিগাৰেটৰ পেকেটটো দি।

যতি বাবুৱে নিখিললৈ এটা দৃষ্টিপাত কৰিলে, যেন কথাটোৱে সমাজব্যৱস্থাৰ সকলো ভিতৰুৱা কথা হঠাৎ উদ্‌ঘাটন কৰি দিলে।

"গ্লেমাৰ গাৰ্লক কিন্তু পুলিচেও ভাল পায়?"

যতি বাবুৰ হাঁহিটো হঠাৎ নিখিলৰ অত্যন্ত বিসদৃশ যেন লাগিল, হাস্যৰসটো সি ঠিক যেন উপভোগ কৰিব নোৱাৰিলে। পাণদোকানীয়ে হয়তো বুজিলে, সি তাৰ তামোলেৰে ৰঙা দাঁত দুপাৰি উলিয়াই হাঁহি দিলে।

যতি বাবুৰ মুখৰ ভাবটো লাহে-লাহে অন্তৰ্হিত হৈ গ'ল। ষ্টেশ্যনাৰী দোকানৰ ফ্ল'ৰ'চেন্ট লাইটৰ তলত যতি বাবুক নিখিলৰ বেয়া নালাগিল, স্ত্ৰী-গত-প্ৰাণ সংসাৰী ভদ্ৰলোক যেন বোধ হ'ল। ঘৈণীয়েকৰ কাৰণে যতি বাবুৱে টুক্‌টাককৈ বস্তু কিনিব আৰম্ভ কৰিলে—নিখিলৰ মনত ভাব হ'ল তেওঁৰ মুখত কোমল ভাব এটা ফুটি উঠিছে।

যতি বাবুৰো এখন সংসাৰ আছে! পকেটমাৰ, পণ্ডিত, সন্ত্ৰাসবাদী, লম্পট, কমিউনিষ্ট, পুঁজিপতি সকলোৱে সংসাৰ কৰে, কথাটো আচৰিত যেন লাগিল। ৰঞ্জনে কৈছিল, এটা অৱলম্বন, এটা মন লগাব পৰা কিবা, এটা দায়িত্ব পালন কৰাৰ 'অকুপেশ্যন',—তাৰ কাৰণেই হয়তো মানুহে সংসাৰ কৰে। মাৰ্ক্সেও সংসাৰ কৰিছিল, যতি বাবুৱে কি কথাটো নিতান্ত জৈৱিক দৃষ্টিকোণৰপৰা বিচাৰ কৰিব,—সি ভাবিলে। ৰঞ্জনে কৈছিল, তাৰ 'থিয়'ৰী' সি প্ৰমাণ কৰিব নোখোজে, কিন্তু সেইটো তাৰ এটা বিশ্বাস, হয়তো অদ্ভুত বিশ্বাস। মেঘত যে পানীৰ কণিকাবোৰ আছে—সিহঁতৰো সহজ গঠনৰ কাৰণে লাগে এটা সূক্ষ্ম ধূলিকণা, এটা নিউক্লিয়াছ, এটা ইলেক্ট্ৰন, এটা অৱলম্বন—মিলিকানৰ ইলেক্ট্ৰনিক চাৰ্জ নিৰ্ণয়ৰ পদ্ধতি বুজাব খোজোঁতে ৰঞ্জনে দাৰ্শনিকৰদৰে মন্তব্য কৰিছিল। এটা স্থিৰতাৰ কাৰণে, গঠনৰ কাৰণে, এটা ভিত্তি দৰ্কাৰ। ৱিলছন্‌-ক্লাউড্‌-চেম্বাৰতো ইলেক্ট্ৰনৰ ওপৰত নিয়ৰকণিকা গঠিত হৈছে, একেই কথা, এটা অৱলম্বন, চলাৰ পথত এটা কিবা, এখন সংসাৰ, এগৰাকী স্ত্ৰী, ৰাজনীতি, গণিত বা ভায়'লিন্‌...

নিতান্ত দ্ৰুত সিদ্ধান্ত, দায়িত্ব-জ্ঞানহীন সিদ্ধান্ত—নিখিলে ভাবিছিল।

"পুত্ৰাৰ্থে ক্ৰিয়তে ভাৰ্যা"—মন্তব্য কৰিছিল নিৰঞ্জনে, মুখত তাৰ বিদ্ৰূপৰ হাঁহি। প্ৰতিবাদ কৰিছিল যতি বাবুৱে, আমাৰ পুৰণি প্ৰতিক্ৰিয়াশীল দাৰ্শনিক আৰু তেওঁলোকৰ শাস্ত্ৰবোৰৰ ওপৰত তীব্ৰ সমালোচনা চলাইছিল। ধনতন্ত্ৰত যে নাৰীৰ মুক্তি নাই, সমাজতন্ত্ৰত যে নাৰী মহীয়সী হৈ উঠিব—কথাখিনি কিন্তু সেইদিনা বৌৰ বৰ ভাল লাগিছিল, বৌৰ কথাৰপৰা বেছ বুজা গৈছিল।

...চিন্তাৰ সৌত সন্ধিয়াটো ভাহি গ'ল।

ঘৰ। এটা অস্বস্তিকৰ নীৰৱতা। দেউতা শুলে নেকি? দেউতাৰ কোঠাৰ লাইট নুমাই থোৱা আছে। অস্পষ্ট এটা অৰ্কেষ্ট্ৰা ভাহি আহিছে কাষৰ মেছটোৰপৰা। দুৱাৰত সি প্ৰায় উজুটি খাই পৰিল। দিনটোৰ কামৰ ভাগৰত বিমলাজনীয়ে দুৱাৰডলিতে বেৰত মূৰ থৈ আধা টোপনিত পৰিছে। সি

চক্ খাই ভাবিলে, দেউতাই গণ্ডগোলত সাৰ পালে নেকি? এডভ'কেটৰ ঘৰৰপৰা বাহিৰৰ বাৰাণ্ডাৰ লাইটটোৰ পোহৰ আহি দুৱাৰমুখত পৰিছে, বিমলাৰ শুই থকা মূৰ্তিটো অস্পষ্ট দেখা গৈছে, নীৰুৰ পঢ়া কোঠাৰ খিৰিকিৰ কাঁচৰ মাজেৰে পোহৰ দেখা গৈছে, তাই নিশ্চয় পৰীক্ষাৰ কাৰণে খুব পঢ়িছে...দেউতাই সাৰ পোৱা নাইতো? কোনো শব্দ নাই, নিশ্চয় সাৰ পোৱা নাই। হাতত সাৰে ভৰিত সাৰে সি কোঠাটো পাৰ হ'ল—দেউতাৰ কোঠালিৰ পৰ্দাখনৰ পিনে এবাৰ দৃষ্টিপাত কৰিলে। দেউতা নিশ্চয় শুইছে। অত্যধিক ৰক্তচাপ, অতিৰিক্ত ভাবনা-চিন্তা, অত্যল্প দৃষ্টি-শক্তি লৈ বৃদ্ধ দেউতাকে তাৰ সন্ধিয়াৰপৰাই বিছনাৰ আশ্রয় লোৱাৰ বাহিৰে অইন একো কৰা নেদেখে। কেতিয়াবা কাষৰে দুই-এজন বয়সীয়া মানুহ আহে, বাহিৰৰ প্ৰায়ান্ধকাৰ বাৰাণ্ডাত বহি তেতিয়া সৰু-সৰু মাতেৰে কথা পাতে, আলোচনা কৰে, ভাবে। বাহিৰৰ আলোকোজ্জ্বল বাটৰ কোনো চাঞ্চল্যই আহি বৃদ্ধক স্পৰ্শ নকৰে, দীঘল কষ্টপূৰ্ণ জীৱন এটাৰ শেষ অৱস্থাত পঙ্গুৰদৰে দেউতাক পৰি থাকে...।

পাক-ঘৰ। ফুনুক মাকে টোপনিৰপৰা তুলি আনি ভাত খুৱাব ধৰিছে। তাৰ গলত বাৰে-বাৰে মাছৰ কাঁইট বজিছে, সি অসহায়ৰদৰে মাকৰ মুখলৈ চাইছে। বৌৱে কিন্তু তাৰপিনে মন দিব পৰা নাই, বাৰে-বাৰে যেন বৌ অন্যমনস্ক হৈ পৰিছে।

খুঁটা এটাত আঁউজি সি বৌৰ মুখৰপৰা দুঃসংবাদটো শুনিলে। সকলো যেন তাৰ গোলমাল হৈ গ'ল, বেঙ্ক ফেল্ হোৱাতকৈ যেন পৃথিৱীত আৰু ডাঙৰ দুঃসংবাদ হ'ব নোৱাৰে, এনেকুৱা ধাৰণা হ'ল তাৰ...দেউতাকৰ চিন্তাক্লিষ্ট মুখখন চকুৰ সমুখত ভাহি উঠিল, সি যেন দেখিলে, এতিয়াও তাত উদ্বেগৰ কোনো বহিৰ্প্ৰকাশ নাই। কষ্ট আছেই পৃথিৱীত, কষ্ট আমি সহিবই লাগিব, দুঃসংবাদ আৰু দুখ আমি স্থিৰভাৱে মানি ল'বই লাগিব, ভগৱানৰ পৰীক্ষাত আমি অবিচলিতভাৱে উত্তীৰ্ণ হ'বই লাগিব—এনেকুৱা এটা দৰ্শন, এনেকুৱা এটা দৃষ্টিভঙ্গী কিয় সি পুতেক হৈ অবলম্বন কৰিব নোৱাৰিলে? ক'তা, দেউতাকেতো তাক এতিয়ালৈকে এই বিষয়ে এষাৰো কথা কোৱাৰ প্ৰয়োজন বোধ কৰা নাই—তেখেতেতো ধীৰভাৱেই খবৰটো গ্ৰহণ কৰিছে। নিৰুদ্বেগ, প্ৰশান্ত মুখখন তাৰ মনৰ পটত উজ্জ্বলৰপৰা উজ্জ্বলতৰ হৈ দেখা দিলে, শ্ৰদ্ধাত সি মূৰ দোঁৱাব খুজিলে, সিও যেন স্বতঃস্ফূৰ্তভাৱে ক'ব খুজিলে, দেউতা, আগন্তুক দুঃসময়ৰ কাৰণে ময়ো নিৰ্ভীক নিৰ্ভাবনাৰে প্ৰস্তুত হৈছোঁ, ময়ো আপোনাৰেই ল'ৰা, কালিৰ কাৰণে দুশ্চিন্তা কৰি ময়ো আজিৰ কৰ্তব্যত ফাকি নিদিওঁ...'Sufficient unto the day is evil thereof...'

কিন্তু নোৱাৰিলে কিয় সি? The pity of it, Iago, the pity of it! মূৰ দোঁৱাবলৈ গৈ সি ৰৈ গ'ল, তাৰ মনত পৰিল, সি এটা অপদাৰ্থ, অকৰ্মণ্য, নৈতিকতাবিহীন সন্তান; তাৰ মনত ধাৰণা হ'ল, কোনো কামত নহা ভাবপ্ৰৱণতাত মগ্ন হোৱাৰ উপৰি তাৰ এটা দায়িত্ব আছে মাক নোহোৱা ল'ৰাৰ ঘৰৰ, ভনী মৰি যোৱা সংসাৰখনৰ, নিৰুদ্দেশ ভায়েকে এৰি যোৱা ঘৰখনৰ, বলিয়া ভায়েকৰ ঘৰখনৰ সিয়েই ডাঙৰ ল'ৰা, হাজাৰ হওক সিয়েই বৰপুত্ৰ (বাপ ককাইদেউৰ তো ঘৰৰ লগত সম্বন্ধ প্ৰায় নায়েই)।

কিন্তু কি কৰিব সি, কিহৰ ভু পায় সি?

সকলো এৰি কি দেউতা নিদ্ৰা গৈছে শান্তি বিচাৰি? পৰ্দাৰ ফাঁকেৰে সি ভুমুকি মাৰিলে। কোঠালিত মৃদু কথা-বাৰ্তাৰ শব্দ। দেউতাৰ আঁঠুৱা পেলোৱা হোৱা নাই, চাৰিওপিনৰ ডাঙৰ-ডাঙৰ পুৰণি ট্ৰাংক আৰু আলমাৰীবোৰ অস্পষ্ট মূৰ্তি কিছুমানৰদৰে থিয় হৈ আছে। মূৰ-শিতানৰ খিৰিকিৰে অলপমান পোহৰ আহি পুৰণি ডাঙৰ মেজখনত, তাৰ পুৰণি পুথি-পত্ৰবোৰত পৰিছে, এটা তাহানি-দিনৰ গোন্ধ, এটা এন্টিকুইটিৰ ভাব কোঠালিটোত বিয়পা। ধপাতৰ গোন্ধত কোঠালি ভৰি গৈছে, বিছনাৰ ওপৰত বহি দেউতাই ধপাত খাইছে, গুৰগুৰিৰপৰা শব্দ উঠিছে। বিছনাৰ কাষৰ চকী এখনত বহি কৰুণা বাবুৱে ধপাতৰ চিলিমত ফু দিছে, অকণি-অকণি পোহৰত মাজে-মাজে দুয়োৰো মুখ দুখন অলপ অস্পষ্টভাৱে মনিব পৰা গৈছে—নিখিলে অইন সময়ত ভাবিলেহেঁতেন, ডিকেন্সৰ উপন্যাস এখনৰপৰা দুটা চৰিত্ৰ উঠি আহিছে।

কৰুণা বাবুৱে দেউতাক খুব শ্ৰদ্ধা কৰে, বিপদত সান্ত্বনা দিবলৈ অৱশ্যে তেওঁৰ স্পৰ্ধা নাই, কিন্তু সঙ্গী হ'বলৈ তেওঁ সদায় ইচ্ছুক। ইমান দিনৰ পৰিচয়ৰ মাজেৰে বৃদ্ধৰ মাজত তেওঁ এজন আদৰ্শ মানুহ বিচাৰি পাইছে—যিজনে আজিলৈকে অসংখ্য ধুমুহাৰ মাজতো নিজৰ চৰিত্ৰত অকণো চেকা নলগালে। অসংখ্য ৰকমৰ সুবিধাৰ মাজতো যিজনে এটাও অন্যায় নকৰিলে, সকলোকে সহায় কৰি যিজনে কাৰোপৰা কোনো প্ৰতিদান দাবী নকৰিলে বা তাৰ কাৰণে এদিনো আক্ষেপ নকৰিলে। তেওঁৰ চকুৰ সমুখতে সিদিনা জুৱাচোৰ নৰেনে ধাৰবোৰ নমৰাকৈ তেখেতক ক্ষতিগ্ৰস্ত কৰি বোম্বাই পালেগৈ, অথচ বৃদ্ধই...

"সি মোৰ এনেকৈ অবাধ্য হ'ব মই ভবা নাছিলোঁ।"

নিখিলৰ বুকুখন কঁপি উঠিল। তাৰ কথা কৈছে নেকি?

"আপোনাক মই আৰু কি ক'ম! কালৰ দোষ। যুগধৰ্ম"—

কৰুণা বাবুৱে কথাবোৰৰ আঁত হেৰুৱাই পেলালে।

"ঘৰৰ পিনেতো সি এবাৰ চোৱা উচিত আছিল। অৱস্থা সি দেখিছেই।" দেউতাৰ কণ্ঠত বিদ্বেষহীন অসন্তোষ।

"আপুনি দুখ কৰিছে কিয়? তাৰ এটা কন্‌ভিক্‌শ্যন্ হৈছে, সি বুজিছে এইটো কৰা ভাল, তাৰ বিবেকৰ মতে সি চলিছে। সি তো আৰু ল'ৰা-ধেমালি কৰিবলৈ আণ্ডাৰগ্ৰাউণ্ডলৈ যোৱা নাই", কৰুণা বাবুৱে বুজাবৰ চেষ্টা কৰিছে।

দেউতাকে একো নক'লে। নীৰৱে ধপাত খোৱাৰ শব্দ। কাৰো বিশ্বাসত তেখেতে বাধা দিব নোখোজে। তথাপি পঢ়া-শুনা শেষ কৰি তাৰপাছত—নাই, এই কথা যেন আজিকালিৰ ল'ৰা কোনেও বুজিব নোখোজে। পঢ়া-শুনা যেন এটা কথাই নহয়। 'গোলামী শিক্ষা', সিহঁতে কয়। শিক্ষা-পদ্ধতি লৈ তেখেতে তৰ্ক কৰিব নোখোজে। হয়তো মইনাতকৈ কণক তেখেতৰ বেছি ভাল লাগিছে আজি কেইদিনমানৰপৰা। কণে তথাপি কিবা এটা কৰিছে, চেষ্টা কৰিছে।

কিন্তু কি কৰিছে! গুণ্ডামি, ডকাইতি, হত্যাকাণ্ড। অন্ততঃ শুনা যায় তো সেয়েই। সেইবোৰ বৃদ্ধই কেনেকৈ সমৰ্থন কৰিব? ভগৱানক খাটিছে, তাক সুপথে, শুদ্ধ পথে ঘূৰাই আনক, ভগৱানে জানো শুনিছে? নিজৰ ল'ৰাই অমানুষিকতাৰ খাপলৈ নামি গৈছে, ভাবি বৃদ্ধৰ সমস্ত অন্তৰ যেন ক'লা পৰি গ'ল...

"সিহঁতে দেশত অশান্তিৰহে সৃষ্টি কৰিছে, এয়েতো মানুহে দেখিছে। দেশৰ প্ৰতি সিহঁতৰ আনুগত্য ক'ত?"

"অৱশ্যে আমি দেখাত সেয়ে দেখিছোঁ। কিন্তু আচল কথা আমি কেইজনে বুজিবৰ চেষ্টা কৰিছোঁ? মোৰ মনে কেতিয়াও নকয়, কণহঁতে—কণহঁতেই বা কিয়, সকলোৱে, বিভিন্ন দলৰ সকলোৱে—এটা আদৰ্শৰ কাৰণেই এইবোৰ কৰিবলগীয়া হৈছে।"

কৰুণা বাবুৰ কণ্ঠত আন্তৰিক বিশ্বাসৰ সুৰ ধ্বনিত হ'ল।

"হিংসা", বৃদ্ধই লাহে-লাহে ক'লে, "যিকোনো কাৰণেই হিংসা-বৃত্তি পাপ।"

“সেইটো এটা মতামতৰ কথা”, কৰুণা বাবুৱে অৱশেষত সাহসেৰে ক’লে। বৃদ্ধ অলপ আচৰিত হৈছে। “সিহঁতে কয় অৰ্থাৎ এদল মানুহে কয়, চৰকাৰ আজি সম্পূৰ্ণ ফেচিষ্ট। খোলাখুলিভাৱে কোনো সংগঠন কৰাৰ—কৃষকৰ মাজত, লেবাৰৰ মাজত, মধ্যবিত্তৰ মাজত, কোনো ৰকমৰ সংগঠনৰ সুবিধা আজি নাই। সভা এখন কৰাৰ আজি স্বাধীনতা নাই, কাগজ এখনত দুটা কথা লিখাৰ আজি মানুহৰ অধিকাৰ নাই। গতিকে, সশস্ত্ৰ বিদ্ৰোহ—মানে, কিবা কয় বিপ্লৱৰ যোগেৰে ক্ষমতা দখল কৰাৰ বাহিৰে তেওঁলোকে আৰু অন্য উপায় নেদেখে। হিংসা তাৰ কাৰণে প্ৰয়োজনীয়। তেওঁলোকে কয়, ‘দি এণ্ড জাষ্টিফাইজ্ দি মিনছ্’।”

বৃদ্ধৰ পিনৰপৰা এটা ব্যঙ্গমিশ্ৰিত উত্তৰ।

“নৰহত্যা, লুট-পাট, আৰ্চন্ — এইবোৰ তাৰ মানে অৱশেষত জাষ্টিফাইড্!”

“A revolution implies atrocities”, কৰুণা বাবুৱে সাহস কৰি কৈ পেলালে।

কিছু সময় নীৰৱতা।

“তাক তো মই বাধা দিয়া নাছিলোঁ তেনেকৈ”, বৃদ্ধই লাহে-লাহে ক’লে, “এটা cause-ৰ কাৰণে যদি সি যাব খোজে, তাত হকা-বাধা কৰিবৰ মোৰ অধিকাৰ নাই। কিন্তু সি বৰ drastic step ল’লে।”

বহুত দিনৰ গোপন কথা এটা যেন কৈ পেলালে বৃদ্ধই, মনটো অদ্ভুতভাৱে পাতল লাগি গ’ল। যেন এটা স্বীকাৰোক্তি। নিখিলৰ মনৰপৰা নিমিষতে মেঘ আঁতৰি গ’ল, দেউতাৰ কথাবোৰ তাৰ মনত লাগিল যেন কণৰ ওপৰত আশীৰ্বাদৰদৰে, শুভেচ্ছাসূচক সন্মতিৰদৰে বৰ্ষিত হ’ল। যেন সি নতুনকৈ অনুভৱ কৰিলে, কণ তাৰেই ভায়েক, কণৰ লগত তাৰ এটা নিবিড় সম্বন্ধ আছে। কণৰ কামত দেউতাৰ সন্মতিয়ে (হয়তো অনিচ্ছাৰপৰাই উদ্ভূত) নিশ্চয় কণক স্পৰ্শ কৰিব, যিমানেই দুৰ্গম, দুৰ্ভেদ্য স্থানত প্ৰাণৰ আতঙ্কত আৰু পেটৰ ভোকত সি নাথাকক। ক্ষীণ অৰ্কেষ্ট্ৰাৰ সুৰ হঠাৎ স্পষ্ট হৈ উঠিল, কোনোবাই নিশ্চয় ৰেডিঅ’টোৰ ভলিউম বঢ়াই দিলে, দেউতাৰ কথাৰ লগত তাল মিলাই যেন এটুকুৰা আনন্দোচ্ছ্বাস ভাহি আহিল অকস্মাৎ...

কৰুণা বাবু ওলাই আহিল। চছ্মাযোৰ তেওঁ ঠিক কৰি ল’লে, বৃদ্ধৰ কোঠালিলৈ এবাৰ চালে, তাৰপাছত নিখিলক মাতিলে—

“বৌৰেৰা ক’ত? বাৰু, বাৰু, মতাৰ দৰকাৰ নাই। শুনা—কালি পুৱা আঠ বজাৰ ভিতৰতে গৈ নলিনী ডাক্তৰক মাতি আনিবা। মই আজি কৈ আহিছোঁ তেওঁক।”

“নলিনী ডাক্তৰক?”

“দেউতাৰাৰ ব্লাড-প্ৰেছাৰটো এবাৰ লোৱা দৰ্কাৰ।”

নিখিলে লাভ পালে কৰুণা বাবুৰ কথা শুনি। কৰুণা বাবুৱে কিন্তু তালৈ মন নকৰিলে। তেওঁৰ নিজৰে অলপ লাজ লাগিছে, বৃদ্ধৰ আগত তেওঁ কিছুমান ডাঙৰ-ডাঙৰ কথা কৈ আহিছে। তেখেতৰ মনৰপৰা তিক্ততাৰ প্ৰলেপটো গুচাবলৈ নিজৰ ইচ্ছাৰ বিৰুদ্ধেও তেওঁ তাৰ সমৰ্থনত ডাঙৰ এটা বক্তৃতাই দিছে।

কৰুণা বাবুৰ নিজৰ এজ্মাৰ বিষটো প্ৰবল হৈ উঠিছে, তেওঁ জনালে। দুৱাৰমুখলৈ তেওঁক আগুৱাই দি সি ঘূৰি আহিল। দেউতা এতিয়াও শোৱা নাই, আঙঠাৰ ক্ষীণ আভাত মুখখন মাজে-মাজে বুজিব পৰা গৈছে—তেখেতে ভাবিছে। কণ এতিয়া ক’ত? পলৰীয়া জীৱনৰ কষ্ট কেনেকুৱা? তাৰ একো টান বেমাৰ-আজাৰ হোৱা নাইতো? কি ঠিক, ক’ত বা কি খাই ফুৰিছে সি...ধনৰ কথা হঠাৎ মনত পৰিল, মনত পৰিল তাৰ উচ্চ শিক্ষাৰ অভিলাষ, তাক তেখেতে বিলাতলৈ পঠিয়াব খুজিছিল। মইনাৰ লগৰ অমলৰ কথা মনত পৰিল, যোৱা দহ তাৰিখে সিহঁতৰ জাহাজে বম্বে এৰিছে, মইনায়ে দিছিল খবৰটো। সি, সিদিনাৰ কৃতী ছাত্ৰ ধন, আজি বিকৃত মস্তিষ্ক! অকস্মাৎ যেন ক’ৰবাত এটা বোমা ফুটিল, পিষ্টলৰ গৰ্জন, পুলিচৰ হাতৰপৰা এদল খেতিয়কে ৰাইফল্ কাঢ়ি আনিলে—শান্তিপ্ৰিয় অসমীয়া মানুহবোৰৰ, নিৰীহ খেতিয়কবোৰৰ মূৰত কোনে বিষ আনি সুমুৱালে—এটা কোলাহল, চাৰিওপিনে এটা গোলমাল, ধোঁৱা আৰু বাৰুদেৰে বাট একাকাৰ হৈ গ’ল, কণ ধৰা পৰিছে মনত হ’ল যেন তেখেতৰ, তাক খুব কোবাইছে, বুটেৰে তাৰ বুকত গুৰিয়াইছে—এটা যেন আতঙ্ক সোমাল মনত, নিজৰ ওপৰত বিৰাগ আহিল মুহূৰ্তৰ কাৰণে।...সোণটিক বহুত দিন দেখা নাই, তাই আহি পাবহিয়েই, মনটো যি হওক ভাল লাগিব অলপ। অস্পষ্ট অন্ধকাৰতো তেওঁৰ চকু দুটা হঠাৎ বেৰত পৰিল, শান্তিৰ উদ্দেশ্যে হাতখন দাঙি ধৰা গান্ধীজীৰ ছবিখন যেন তেখেতে মনিব পাৰিলে—মুখৰ শান্ত সৌম্য ভঙ্গিমাটো ধৰিব পাৰিলে, মনটো তিক্ত হৈ গ’ল—মানুহৰ ওপৰত বিশ্বাস হেৰাই গ’ল। যীশুক মানুহবোৰে ক্ৰুছত দিলে, আব্ৰাহাম্ লিঙ্কনক গুলীয়াই মাৰিলে, পশুৰ স্তৰলৈ নামি গৈ মানুহে অৱশেষত গান্ধীজীকো হত্যা কৰি শেষ কৰি দিলে।

পৃথিৱীত আৰু মানুহে কি লৈ জীয়াই থাকিব?

মূৰৰ ওপৰত যুদ্ধৰ কৰাল ছাঁ, এটম্ বোমা আৰু হাইড্ৰ’জেন বোমাৰ ভয়ঙ্কৰ ইঙ্গিত, বিকাৰগ্ৰস্ত, সুবিধাবাদী, হিংসাপৰায়ণ এটা মানুহ জাতি...আঙঠাৰ জুই লাহে-লাহে নিৰ্বাপিত হৈ গ’ল।

মনুৰ কোঠালিৰ দুৱাৰখন মেলা যেন বোধ হ’ল, নিখিলে দেখিলে তাৰ ভিতৰত সৰু-সুৰা বস্তু-বাহানি ভৰি পৰিছে। তাৰ মনত পৰিল, বৌৱে ঘৰটো আজি ঠিক-ঠাক কৰিছে, সোণটি বাইদেউহঁত আহিব—কথাটো মনত পৰিল। ঘৰটো বেছ পৰিষ্কাৰ হৈছে, বৌৱে নিশ্চয় খুব কষ্ট কৰিবলগীয়া হৈছে। নিজৰ ওপৰত তাৰ ধিক্কাৰ আহিল, কেনেকৈ সি ডেকা ল’ৰাটোৱে বৌৰেকক কষ্টখিনি কৰিবলৈ এৰি দি নিজে বতাহত উৰি ফুৰিছে! মুখেৰে বৌৱে একো কোৱা নাই, কিন্তু অন্তৰেৰে জানো তাক বেয়া পোৱা নাই? বৌক তাৰ ভাল লাগিল হঠাৎ, ধাৰণা হ’ল, হাজাৰ হওক, বৌ তাৰেই ককায়েকৰ পৰিবাৰ। নিজৰ সামৰিব নোৱৰা ল’ৰা-ছোৱালী আগুৰিও কেনেকৈ বৌৱে ভগা-সংসাৰখন চলাই আহিছে! সি কেতিয়াবা বৌ থকাত জানো কষ্ট পাইছে? সোণটি বাইদেৱে যে কিবা show কৰাৰ প্ৰবৃত্তিৰ কথা কয়, দেউতাই জানো কেতিয়াবা কিবা এটা সামান্য কথাতো বৌৰপৰা কিবা অকণিও কষ্ট পাইছে?...সাংসাৰিক মলিনতাই যদি বৌক আগুৰি ধৰে, তাৰ কাৰণে বৌ জানো নিজে পূৰামাত্ৰাই দায়ী? নিজৰ অৱস্থাটো সি ভাবি চালে। ফুনুক ভাত খুৱাই থকা বৌৰ মুখখন মনলৈ ভাহি আহিল—অন্যমনস্ক বৌৰ মুখখন। বেঙ্কৰ টকাবোৰ যোৱাত তাৰ জটিলা বৌৱেও আন্তৰিক আঘাত পাইছে। সুখে-দুখে এইখন সংসাৰৰ লগত বৌৰ জীৱন বন্ধা হৈ গৈছে অচ্ছেদ্যভাৱে, এই ঘৰৰ সুখ বৌৰ সুখ, এই ঘৰৰ দুখো বৌৰেই দুখ।

ডাঙৰ ল’ৰা মাখনে টেবুলত কিতাপৰ ওপৰত মূৰ থৈ শুই পৰিছে। তাৰ টোপনি আহিছে। কোঠাটোৰ লাইটৰ হ’ল্ডাৰটো বেয়া হৈছে (‘ৰঞ্জনক দেখুৱাব লাগিব’)। লেম এটাত লেতেৰা ৰঙা কেৰাচিন পুৰিছে, মাখনৰ মুখখনত তাৰ তাপ লাগিছে। তাৰ সমুখৰ বেৰৰ এল্‌জেব্ৰাৰ ফৰ্মুলাৰ

লিষ্টিখনৰ ওপৰত এটা জেঠী উঠিছে, চকীৰ হাত দুডালত থৈ দিয়া কামিজটো মাটিত পৰি গৈছে...হঠাত তাৰ কাষৰ মানুহবোৰৰ ওপৰত খং উঠিল, দিনে-ৰাতিয়ে ৰেডিঅ' বজাই সিহঁতে গোটেই চুবুৰীটোৰ ল'ৰাবোৰৰ পঢ়া আৰু পৰীক্ষাৰ প্ৰতিবন্ধক সৃষ্টি কৰিছে। Easy money! টাইফয়েডত ভুগি-ভুগি ভুৱন মৰি গ'ল, এদিনলৈ, এৰাতিলৈ সিহঁতে ৰেডিঅ' বন্ধ নকৰিলে। হয়তো যতি বাবুৱে কোৱা 'সভ্যতাৰ অভিশাপ' এয়ে...লেমটো সি কমাই দিলে, মাখনক জগাবৰ তাৰ ইচ্ছা নহ'ল। সি পাক ঘৰলৈ সোমাই গ'ল।

বৌ তাত নাই। নিজৰ কোঠাত বৌ টোপনি গৈছে। বিছনাখনত কেইদিনমানৰপৰাই উৰহ হৈছে, মজিয়াতে ঢলা বিছনা পাৰি ল'ৰা-ছোৱালীকেইটাৰে সৈতে ৰুগুক বুকুৰ কাষত লৈ বৌৱে ভাগৰত টোপনি গৈছে। খিৰিকিৰে জোনাক সোমাইছে। বৌৰ মুখত হঠাৎ সি আৱিষ্কাৰ কৰিলে মহিমামণ্ডিত মাতৃ-মূৰ্তি—জোনাকত ফিডিং-বটলটো জিলিকি উঠিল। মূৰৰ কাষত বৌৰ পুৰণি কীৰ্তন-ঘোষাখন বন্ধ অৱস্থাত সি মনিব পাৰিলে—সেন্দূৰেৰে ৰঙা হোৱা, ফালি যোৱা তাৰ পাতবোৰ। অকলে-অকলে বৌৱে কেতিয়াবা তাৰ পাত লুটিয়ায়...

কিছু সময় সি নিশ্চল হৈ থিয় হৈ থাকিল।

বৌ ঠিক টোপনি যোৱা নাই। দূৰত কাৰোবাৰ ঘৰত নাম ধৰিছে, এটা শব্দ খিৰিকিৰে বৈ-বৈ ভাহি আহিছে। অৰ্ধনিদ্ৰাত বৌৱে অস্পষ্টভাৱে শুনিছে, "গোপাল গোবিন্দ যদু-নন্দন, কৃষ্ণৰ চৰণে লৈলো শৰণ"...অপৰিসীম এটা শান্তিত বৌৱে সাংসাৰিক জটিলতা পাহৰি গৈছে, টোপনি গাঢ় হৈ আহিব খুজিছে, জোৰ কৰি বৌৱে টোপনিতে নাম ধৰা শুনিছে।

চঁক্ খাই বৌৱে সাৰ পালে। বোধকৰোঁ কপালত এটা মহে কামুৰিছে। মইনাই মাতিছে, "বৌ, অ' বৌ, উঠক। ভাত নিদিয়ে নেকি?"

খোল-তালৰ শব্দ লাহে-লাহে মিলি গ'ল, নাম-কীৰ্তন প্ৰায় শেষ হৈ আহিল। লাইটটো জ্বলাই লৈ নিখিলে চিঠি লিখিব আৰম্ভ কৰিলে। মাখনীলৈ বহুদিন চিঠি লিখা নাই। তাই নিশ্চয় তাক পাহৰিব পৰা নাই। তাইৰ ওপৰত থকা তাৰ অহৈতুক অসন্তোষৰ কাৰণে তাৰ বিকাৰগ্ৰস্ত মনটোকে সি এতিয়া দায়ী কৰিছে।

পুৰণি দিনবোৰ বিচিত্ৰভাৱে মনলৈ ঘূৰি আহিল। কলেজ আৰু কালশ্যাৰেল্ আন্দোলন। ছোৱালী আৰু 'চাল'। এটা এনাৰ্কি সকলো ক্ষেত্ৰতে, এটা ইন্টেলেক্শ্যুৰেল্ চাৰ্কল্ৰ লগত দিনবোৰ গ'ল। মাখনী আৰু তাইৰ গান। অলপ-অলপ কমিউনিজম্, অলপ-অলপ কাব্য, ভণ্ডামি আৰু আত্মপ্ৰবঞ্চনা ভৰা কেইটামান বছৰ...

কণ আৰু ধনৰ কথা হঠাৎ আকৌ মনত পৰিল। অমল এতিয়া বিলাতগামী জাহাজত। মিশ্ৰৰ ৰেষ্টোৰাঁখন আকৌ ভাহি আহিল। তাৰ ইন্টেলেক্শ্যুৰেল আড্ডাটো মনত পৰিল। ভিতৰৰ এটা পাৰ্টিশ্যন দিয়া কোঠা। ৰুমটো সিহঁতে প্ৰায় অধিকাৰ কৰি লৈছিল। বাকীৰ পইছাৰ ঠেলা সামৰিব নোৱাৰি সিহঁত গলদঘৰ্ম হৈছিল, মিশ্ৰৰ অংশীদাৰ তাৰ ককায়েকৰ (পেণ্টটো অনবৰত কঁকালৰ ওপৰলৈ টনাৰ ব্যৰ্থ চেষ্টা কৰাই যাৰ অভ্যাস) ব্যঙ্গোক্তিত ইন্টেলেক্শ্যুৰেল চাৰ্কল্ বিব্ৰত হৈ পৰিছিল, হয়তো দোকানৰ ল'ৰাবোৰেও লুকাই-লুকাই সিহঁতক হাঁহিছিল। দোকানৰ ৰেডিঅ'টোৰ সঙ্গীত সিহঁতে প্ৰাণভৰি উপভোগ কৰিছিল, কৃষ্টিমূলক আলোচনীখনক কেন্দ্ৰ কৰি সিহঁতৰ সম্পাদকীয় ব'ৰ্ডে চাহৰ কাপত ধুমুহাৰ সৃষ্টি কৰিছিল। বাহিৰৰ আত্মকেন্দ্ৰিক মানুহবোৰৰপৰা সিহঁতে বিচ্ছিন্ন হৈ থকাৰ চেষ্টা কৰিছিল, চেষ্টা কৰিছিল অৰ্থনৈতিক আৰু ৰাজনৈতিক জটিলতাৰপৰা দূৰত থকাৰ। কলেজৰ বা বাহিৰৰ কোনো সভাত সিহঁতৰ এটাকো কেতিয়াও দেখা নগৈছিল, কোনো শোভাযাত্ৰাত সিহঁত নাছিল, ৰেডিঅ'টোত খবৰ কোৱা আৰম্ভ হ'লেই সিহঁতৰ মুখত বিৰক্তি ফুটি উঠিছিল। উচ্চ ভাবধাৰা, কাব্য আৰু নাটক, ছোৱালী আৰু প্ৰেম-পত্ৰ। তথাপি অপ্ৰীতিকৰ ঘটনাৰ অভাব নাছিল—'বাকী বিক্ৰী নাই'ৰ জাননীখন কৌশলেৰে লুকুৱাই সিহঁতে দোকান সোমাইছিল, মিশ্ৰৰ ককায়েকৰ মুখত বিৰক্তিৰ চিন দেখা দিছিল সময়ে-সময়ে, দোকানৰ ল'ৰাটোৱে ইঙ্গিত কৰিছিল একাপ চাহৰ সলনি এঘণ্টা বহাৰ বদ অভ্যাসটোৰ প্ৰতি, সিহঁতক অপমানিত কৰিবলৈ মিশ্ৰই মাজে-মাজে ৰেডিঅ'টো বন্ধ কৰি দিছিল, দুটা লাইটৰ এটা লাইট নুমুৱাই দিছিল, নিজৰ কাণতে বিদ্ৰূপৰদৰে আহি পৰিছিল সিহঁতৰ নাটকীয় ধ্বনি, 'Light, more light...'

তথাপিতো সিহঁতে সংসাৰৰ আৱৰ্জনা আৰু গোলমালৰপৰা আঁতৰি এটা চমৎকাৰ পৰিৱেশৰ সৃষ্টি কৰিছিল—সিহঁত তাৰ বাবে গৰ্বিত। হয়তো বাহিৰত বিৰাট গোলমালেৰে এটা বনুৱা-মধ্যবিত্ত শোভাযাত্ৰা পাৰ হৈ গৈছিল, পাৰ হৈ গৈছিল গৰ্জনশীল মটৰগাড়ী, ৰেডিঅ'টো বিৰক্তিত মিশ্ৰই বাৰে-বাৰে বন্ধ কৰি দিছিল। ৰেডিকেল ভাবধাৰা আৰু কমিউনিষ্ট প্ৰচাৰ-কাৰ্যক ব্যঙ্গ কৰি, অৰ্থলোভী ধনীসকলৰ গৰ্জনশীল গাড়ীবোৰক গালি পাৰি সিহঁতে নিজৰ সঙ্কীৰ্ণ অথচ গতিশীল পৰিৱেশত ডুবি গৈছিল। স্থিৰ, নিশ্চিন্ত আৰু নিৰ্ভাবনাশীল। দোকানৰ লাইটবোৰ হঠাৎ নিৰ্বাপিত হৈ গ'ল, ক'ৰবাত ফিউজ্ জ্বলি গ'ল, কিছুমান কাপ-প্লেট্ বাগৰি পৰিল, এটা গোলমাল আৰু চিঞৰ-বাখৰ, বন্ধ হৈ গ'ল ভীমপলশ্ৰী। তথাপি বৃত্তটোৰ চাঞ্চল্য নাহিল, অন্ধকাৰত জ্বলি উঠিল দিয়াচলাইৰ কাঠি, এটাৰ পাছত এটা দীঘল বগা চিগাৰেট এন্ধাৰৰপৰা তাত আহি সোমাল, দেৱালত পৰিল কাপ-প্লেট্ আৰু মানুহবোৰৰ অদ্ভুত-অদ্ভুত ছাঁ, আন্ধাৰত মাথোঁ জ্বলিল চিগাৰেটৰ আগবোৰ, বহেমিয়ান ইনটেলেক্শ্যুৰেল দলে স্থিৰভাৱে বহি বৈদ্যুতিক ব্যৱস্থাৰ পুনৰ সংস্থাপনৰ অপেক্ষা কৰিলে (ঘৰৰ লাইটবোৰ ঠিক কৰিব নোৱাৰি সেইদিনা ৰঞ্জনে তাৰ শিক্ষাৰ অসাৰ্থকতাৰ কথা অনুভৱ কৰিলে, থিয়ৰী আৰু প্ৰেক্‌টিচৰ সামঞ্জস্য নোহোৱা শিক্ষাৰ প্ৰতি প্ৰথমবাৰ তাৰ অশ্ৰদ্ধা আহিল)...

কিন্তু অৱশেষত সকলো যেন অসাৰ্থক হৈ গ'ল। ক'লৈ যে সিহঁতৰ চক্ৰৰ সভ্যসকল ভাহি গ'ল, কোনে যে কি মূৰ্তি পালে! অমল বিলাতগামী, যতীনে জেলত চি ডিভিজনৰ খাদ্য খাব লাগিছে, কোনোবা হ'ল মাষ্টৰ, কোনোবা কেৰাণী, কোনোবা অধ্যাপক। নিজৰ-নিজৰ কামত সকলো ঘূৰিব ধৰিছে, হিমাংশু নিৰুদ্দেশ। চিনেমা হলৰ সমুখত এদিন সন্ধিয়া সি গান শুনি আছিল, হঠাতে বীৰেশৰ লগত তাৰ দেখা হৈ গ'ল। দুয়ো বন্ধুৱে আনন্দতে কিছু সময় কথাই ক'ব নোৱাৰিলে, তাৰপাছত বীৰেশে লাহে-লাহে নিজক প্ৰকাশ কৰিলে। সি ষ্টেট্ এক্সপ্ৰেছ চিগাৰেট উলিয়াই দিলে পকেটৰপৰা, স্পেচিয়েল ক্লাছত তাক চিনেমা চাবলৈ আহ্বান জনালে, তাৰ চকুৰে-মুখে আৰু তাৰ দামী ছুটযোৰত চিনেমা হলৰ আলোকমালা ঝলমলাই উঠিল। ছাপ্লাইৰ কেৰাণীৰ এই আভিজাত্যত সি সৰলভাৱে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰিলে, স্বীকাৰ কৰিবলৈ বীৰেশ কুণ্ঠিত নহ'ল, সি ভেটি খায়, 'ইচ্ছা কৰিয়েই' খায়, 'অন্-প্ৰিন্সিপল্' খায়।

"লুটি ল ভাই। দুনিয়াত সকলোৱে লুটি লোৱাৰ মতলবত ঘূৰিছে।"

ভৌতিক জগতৰ দৰ্শন বীৰেশে গ্ৰহণ কৰিছে। বহুতো কথা পাতিলে সিহঁতে। কোন ক'ত আছে, যতীনে জেলত কি কৰিব ধৰিছে, মাখনীৰ খবৰ কি, অমলৰ বিলাত-যাত্ৰা; সিহঁতৰ কৃষ্টি-প্ৰয়াসৰ প্ৰতি ব্যঙ্গোক্তি, দুনিয়াৰ জঘন্য 'হালচাল'—সি নিজে দুৰ্নীতিৰ বন্ধু হৈ পৰিছে, বীৰেশ। নাৰায়ণৰ

খবৰ কি? নাৰায়ণ হাজৰিকা? অ', সিতো কেতিয়াবাই আত্মহত্যা কৰিলে।

নিখিল স্তব্ধ হৈ গ'ল কিছু সময়।

"There is a tide in the affairs of men..."

"কি ক'লি? ওঃ শ্বেইক্সপীয়েৰ! মই ভাই সেই সোপা পাহৰিলোঁ।"

খুব স্বাভাৱিক, খুব স্বাভাৱিক। ফাইল্, একাউন্ট আৰু মাৰোৱাৰীৰ মাজত শ্বেইক্সপীয়েৰ থাকিব কেনেকৈ?...লাউড স্পীকাৰৰ গান বন্ধ হৈ গ'ল, চিনেমা আৰম্ভ হ'বৰ হৈছে, বীৰেশে লৰালৰিকৈ বিদায় ল'লে।

সি স্বপ্নাচ্ছন্নৰ দৰে ঘূৰিলে ৰাস্তাই-ৰাস্তাই। পৃথিৱীখন যেন ভাহি যাব ধৰিছে, সি যেন ভাহি যাব ধৰিছে। There is a tide...মানুহবোৰে কলৰব সৃষ্টি কৰিছে, কি ভাবিছে সিহঁতে? শব্দ-তৰঙ্গৰ সৃষ্টি কৰিছে মাত্ৰ, ৰঞ্জনে কয়। নাৰায়ণ হাজৰিকা! পৃথিৱীয়ে অৱশেষত তেন্তে তাক হত্যা কৰিলে! বিৰাট এটা সম্ভাৱনাৰ মৃত্যু হৈছে। ৰঞ্জনৰ কথা হঠাৎ তাৰ সঁচা যেন লাগিল; পৃথিৱীখন অইন একো নহয়, মাত্ৰ কিছুমান তৰঙ্গৰ খেলা। শব্দবোৰ, গানবোৰ, মাত্ৰ বতাহৰ ঢৌ। সূৰ্যৰ পোহৰ আৰু তাপ কিছুমান ঢৌ মাত্ৰ...ইলেক্ট্ৰ'মেগ্‌নেটিক্ ৱেভ্‌ছ্। আনকি ইলেক্ট্ৰনো ঢৌৰেই—সম্ভাৱনা-তৰঙ্গ, ৱেভ্‌ছ্ অফ্ প্ৰবেবিলিটী। ৰেডিঅ'ত বেতাঁৰ-তৰঙ্গ। পৃথিৱীৰ সকলো ঘটনা, সকলো কথাই তৰঙ্গমালাৰ কথা—আহিছে আৰু গৈছে, এটা গতিশীল কঁপনি, আহিব আৰু যাব। নাৰায়ণো আহিছিল, সিও গৈছে। দেউতা হয়তো—

ট্ৰেইনখনো আহিল আৰু ট্ৰেইনখনো গ'ল। ক্ৰছিঙৰ গেটত ভৰ দি যতি বাবু আৰু ৰঞ্জনৰ লগত দূৰৰ ডিষ্টেন্ট-ছিগ্‌নেলৰ পোহৰটো সি লক্ষ্য কৰিলে। ট্ৰেইনৰ ভাৰা বঢ়াই দিছে ধনিক চৰকাৰে, যতি বাবুৱে ক'লে। ৰঞ্জনে একো নক'লে, নিখিলে একো নক'লে। কথাটো নিতান্ত অপ্ৰাসঙ্গিক হৈছে, বুজিলে যতি বাবুৱে। সৰু ল'ৰাৰ দৰে তিনিও নেদেখা বস্তু চোৱাৰ নিচিনা ৰেলগাড়ী চাবলৈ ৰৈ আছে, ভাবি তিনিও আচৰিত হ'ল। দূৰৰ ৰঙা পোহৰটো তিনিও দেখিলে, নিখিলে একো ক'বলৈ বিচাৰি নাপালে, 'লাল-দুনিয়া'ৰ ইঙ্গিত টানি আনিবলৈ যতি বাবু কুণ্ঠিত হ'ল, নিতান্তই ৬৫৬৩$\times$১০$^{-৮}$ ছেন্টিমিটাৰ দৈৰ্ঘ্যৰ ঢৌ বুলি মন্তব্য কৰিবলৈ ৰঞ্জনৰ ভাল নালাগিল। কাষৰ নেপালীৰ দোকানৰপৰা চিগাৰেট কিনি তিনিও তাতে ৰৈ থাকিল, যেন অহা আৰু যোৱাৰ চিৰন্তন দৃশ্যটোৱে সকলোকে চহৰৰ সেই নিস্তব্ধ কোণত নিৰ্জন ৰাতি স্পৰ্শ কৰিলে। বিৰাট এটা যন্ত্ৰ-দানৱ, পলিফেমাছৰ দৰে এটা এক-চক্ষু দৈত্য, তীব্ৰ হুইছেল-ধ্বনি, ভিৰেৰে ঠাহ খোৱা অৰোমান্টিক কোঠালিবোৰ ('ভ্ৰমণৰ-স্বাচ্ছন্দ্য জনসাধাৰণৰ কাৰণে নহয়"—যতি বাবু) আৰু তাৰ সশব্দ পিষ্টনৰ অহা-যোৱা ('থাৰ্ম'-ডাইনামিক্ চাইক্‌ল্'—ৰঞ্জন), ট্ৰেইনখনে যেন সিহঁতক স্তম্ভিত কৰি দি গুচি গ'ল।

যেন এটা ভাহি যোৱা তৰঙ্গ...

মাথোঁ তাৰ তাৰতম্যৰ প্ৰকাশ, তৰঙ্গৰ দৈৰ্ঘ্যৰ কম-বেছি, সেয়ে ৰঙা আৰু হালধীয়াৰ, ৰঞ্জন ৰশ্মি আৰু গামা-ৰে'ৰ পাৰ্থক্যৰ মূল কথা...

ৰঞ্জন এটা জ্ঞানী-মূৰ্খ, নিখিলে ভাবিলে।

"কথাটো সুন্দৰভাৱে ডায়ালেক্‌টিকেল", যতি বাবুৱে ক'লে, "পৰিমাণৰ কম-বেছিৰপৰা গুণগত পৰিৱৰ্তন ডায়ালেক্‌টিক্সৰ এটা মূল কথা। Transformation of quantity into quality...আৰু vice-versa।"

যতি বাবু এটা কেনভাছাৰ, নিখিলে এইবাৰ ভাবিলে।

ৰাতি কেতিয়াবাই গভীৰ হৈ আহিল, নাম-কীৰ্তন কেতিয়াবাই শেষ হ'ল। মানুহবোৰ শুই পৰিছে। দেউতাৰ কাহৰ শব্দ।

গভীৰ ৰাতি ৰহস্যময় খগেন দাসৰ মটৰখন ঘূৰি আহিছে। কানিৰ বেপাৰ? নহয়, তেওঁৰ মুখত হয়তো ৰাতিৰ অত্যাচাৰৰ চিন সুপৰিস্ফুট। মদ আৰু মাইকী...

দেউতাৰ কাহৰ শব্দ ক্ষীণ অথচ স্পষ্ট। খগেন দাসৰ গাড়ীৰ বিলীয়মান ধ্বনি। ৰাতিৰ এটা বেদনাদায়ক শক্তি আছে...

'কিন্তু ৰাতিও পুৱাব অৱশেষত'। মূৰটো যেন ঘূৰিছে, ট্ৰেইনখন মনত পৰিছে, মাখনী শহুৰেকৰ ঘৰলৈ গুচি গৈছে তাত। মূৰৰ ভিতৰত যেন তাৰ চকাবোৰ ঘূৰিছে...

বেদনাৰপৰা চকাবোৰে আনন্দলৈ তাক লৈ আনিলে। দুৱাৰত খুন্দা খালে ফুনুৰ নতুন ট্ৰাইচাইকেল। চকা তিনিটাত গতিৰ উন্মাদনা, তাৰ লগত শিশু-কণ্ঠৰ মুক্ত হাস্য-ধ্বনি (সোণটি বাইদেউৰ ভিনীহিয়েকে তাক এখন নতুন ট্ৰাইচাইকেল কিনি দিছে)।

বহুদিনৰ পাছত ঘৰলৈ আহি সোণটি বাইদেউৰ মুখৰপৰা অফুৰন্ত কথাৰ নিজৰা ওলাই আহিছে। ইলা-নীলাই নিখিলৰ মাতত দৌৰ মাৰি লুকাইছে মাকৰ পিছপিনে, সিহঁতৰ চুলিবোৰ বাৰে-বাৰে কপালৰ ওপৰত বাগৰি পৰিছে। স্ফূৰ্তিত ফুনু-ৰুণুহঁতে প্ৰবল কোলাহল কৰিছে, মাখনৰ স্কেলডাল লৈ বৌৱে সিহঁতক মাৰিবলৈ উদ্যত হৈ উঠিছে, সিহঁতে দুৱাৰৰ আঁৰত আত্ম-গোপন কৰিছে। ভিনীহিয়ে সিহঁতলৈ বিস্কুট আনিছে। ভিনীহিয়ে হাঁহিছে, বৌৱেও হাঁহিছে। আন কি দেউতাৰ মুখতো এটা ক্ষীণ হাঁহি ওলাই পৰিছে।

সোণটি বাইদেউ শকত হৈছে আগতকৈ। ইলা-নীলা বৰ মৰম লগা হৈছে। ভিনীহি এনেয়ে শকত, প্ৰকাণ্ড মুখ, প্ৰকাণ্ড বুংশ্বাৰ্ট, প্ৰকাণ্ড গোঁফ। মাখনৰ লগত তেওঁৰ দুদিনতে বন্ধুত্ব হৈ গ'ল, খেলা-ধূলাত ভিনীহিৰ দুৰ্দান্ত ৰাপ, খেলাৰ ফিল্ডৰ বাহিৰে অইন একোৰে কথা দুয়ো নাপাতিলে—

দুদিনতে ঘৰখনত ভোজ-বাজীৰদৰে পৰিৱৰ্তন হৈ গ'ল। ঘৰৰ অৱস্থা দেখি সোণটি বাইদেৱে খুব কান্দিলে, বৌৱে মনে-মনে ভাবিলে, ইঃ নেদেখিছা! পুৰণি লেতেৰা পৰ্দা গুচি নতুন পৰ্দা উৰিল দুৱাৰত, মকৰা-জাল নোহোৱা হৈ গ'ল, দেউতাৰ কাৰণে ভিনীহিয়ে এসোপা ফল লৈ আহিল বজাৰৰপৰা। দেউতাৰ কাৰণে সদায় সৰু মাছ অনাৰ ব্যৱস্থা কৰি দিলে সোণটি বাইদেৱে, চকুৰ অসুখত হেনো সৰু মাছ বৰ উপকাৰী। বৌৰ মুখত যেন কোনোবাই চূণ ঘঁহি দিলে...

দুঃসংবাদ বহন কৰি আনিলে ৰঞ্জনে। ধনৰ অৱস্থা অত্যন্ত ভয় লগা। যাকে ওচৰত পাইছে তাকে সি মাৰিছে, ডাক্তৰৰ মূৰ ফাটি গৈছে তাৰ উৎপাতত। দেউতাই নিঃশব্দে বিছনা গ্ৰহণ কৰিলে, ভিনীহিয়ে খেলাৰ খবৰ এৰিলে, সোণটি বাইদেৱে আকৌ কান্দিব আৰম্ভ কৰিলে।

"আমাৰ কপালত দুখহে মাথোঁ আছে।"

"পেচিমিষ্ট্ হৈ কোনো লাভ নাই", যতি বাবুৱে বুজাবৰ চেষ্টা কৰিলে।

নিঃশব্দভাৱে ৰাতিৰ প্ৰহৰবোৰ পাৰ হ'ব ধৰিলে। অস্বস্তি ভাঙিবলৈ ভিনীহিয়ে তেওঁৰ ভ্ৰমণ-কাহিনী ক'ব আৰম্ভ কৰিলে। অজন্তা আৰু ইলোৰাৰ বিচিত্ৰ কাহিনী। কিছু সময় পাছতেই পৰিস্থিতি কিছু সহনীয় হৈ উঠিল। নিখিলে একো নামাতিলে, ৰঞ্জনে একো নক'লে। নিখিলৰ লগত কথা-বাৰ্তা ৰঞ্জনে যেন বন্ধই কৰিব খোজে, এনেকুৱা এটা ধাৰণা হ'ল তাৰ। "তোৰ কাণ্ড-কাৰখানা মই সকলো শুনি আহিছোঁ", ৰঞ্জনে ক'লে, "ব্লু-বে'লৰ লগত

তই কি কৰিছিলি ?” অপৰাধীৰদৰে নিখিলে মূৰ নত কৰিলে। ধনৰ অৱস্থা বাৰে-বাৰে সকলোৰে মনলৈ আহিছে। হঠাৎ ভিনীহিয়ে অনুভৱ কৰিলে, কোনেও মন দি তেওঁৰ কথা শুনা নাই। সোণটি বাইদেৱে তেতিয়াও উচুপি-উচুপি কান্দিব ধৰিছে, বৌৱে এটা বেঁকা চাৱনিৰে নতুন পৰ্দাখনলৈ চাই আছে অলপ অসন্তুষ্টভাৱে, ৰঞ্জন আৰু নিখিলৰ মুখত দুটা শত্ৰুৰ ভংগী, যতি বাবুৱে কাণ পাতি দেউতাৰ কোঠাৰপৰা যেন কিবা এটা শব্দ শুনিবৰ চেষ্টা কৰিছে।

হয়তো দেউতাৰ কাৰণে যতি বাবুৱে বেদনা অনুভৱ কৰিছে।

ভিনীহিয়ে হঠাৎ তেওঁৰ বক্তৃতা বন্ধ কৰি দিলে।

“তাৰপাছত, তাৰপাছত ?”

“নাই—আজি আৰু থাকক।”

কোনেও আপত্তি নজনালে। অস্বস্তিকৰ নীৰৱতাত সময় পাৰ হ'ল।

“ৰঞ্জন ককাইদেউ, এটা এক্সট্ৰা কৰি দিয়া না—”

মাখনে প্ৰায় ফিচ্‌ফিচাই ক'লে, যেন পৰিস্থিতিটো লক্ষ্য কৰিয়েই। মনৰ জোখাৰে এটা কাম পাই ৰঞ্জন যেন ৰক্ষা পৰিল, সি মাখনৰ জ্যামিতিৰ মাজত মগ্ন হৈ পৰিল।

“দেউতাৰ যে কি অৱস্থা হ'ব।” নীৰৱতা ভঙ্গ কৰি চকু মচি-মচি সোণটি বাইদেৱে ক'লে।

“এৰা ভাবিলেই বেয়া লাগে।” ভিনীহিয়ে এটা হুমুনিয়াহ এৰিলে, “কোনো নাই ভালকৈ যত্ন লওঁতা—এই বুঢ়া বয়সত”—

বৌক কথাটোৱে আঘাত কৰিলে। সৰলভাৱে কথাটো কৈ উঠি ভিনীহিয়ে বুজিলে তেওঁ অন্যায় কৰিলে, তেওঁৰ নিজৰ ওপৰতে খং উঠিল।

বৌ আৰু সোণটি বাইদেৱে এটা দ্ৰুত দৃষ্টি-বিনিময় কৰিলে। নিখিল আৰু ৰঞ্জন দুয়োৰে কথাটো ভাল নালাগিল।

“কণটোৱেও এইখনহে কৰিবলৈ পালে।” সোণটি বাইদেৱে ক্ষোভেৰে ক'লে, “আমাৰ মাটিডোখৰতো সিহঁতে হেনো গণ্ডগোল লগাইছে, দেউতাই আজি কৈছিলে, তাৰ খেতিয়কবোৰে আমাৰ ধান দিয়া বন্ধ কৰিছে।”

“তাত তো পৰহিৰেপৰা ডিষ্টাৰ্বড্ এৰিয়া ঘোষণা কৰিছে”, একো ক'বলৈ নাপাই ভিনীহিয়ে ক'লে।

“তাত ফুল ফ্লেজেড্ টেৰ'ৰিজম্ চলিছে।” যোগ দিলে যতি বাবুৱে, “জমিদাৰৰ ঘৰত জুই লগাই দিছে, চহকী মানুহৰ ধানৰ ভঁৰাল লুট কৰা হৈছে—”

“আপোনালোকৰেই তো কাম”, নিখিলে ক'লে।

“আমাৰ নহয়, কমিউনিষ্টে সেইবোৰ নকৰে। সাম্যবাদ আৰু সন্ত্ৰাসবাদ একে নহয়।”

কিছু সময় নীৰৱতা।

“যি দুটা ধান পাইছিলোঁ, সিও গ'ল”, বৌৱে ক'লে।

“কণটোৱে দেউতাক এই বুঢ়া বয়সত—”, ভিনীহি হঠাৎ ৰৈ গ'ল।

“দেউতাহঁত স্বাৰ্থপৰ”, নিখিলৰ মুখৰপৰা ওলাই পৰিল অকস্মাৎ, “ধান গৈছে তাৰ বাবে কি হৈছে! যোৱা বস্তু যাব দিবই লাগিব।”

সকলো আচৰিত হৈ গ'ল নিখিলৰ মুখত এই কথা শুনি। সোণটি বাইদেউৰ খং উঠিল।

“ঘৰখন কেনেকৈ চলে কেতিয়াবা ভাবি চাইছ? তয়ো তাকে কৰ ?”

“ফৰ গ্ৰেটাৰ ইন্টাৰেষ্ট—”

“ফৰ গ্ৰেটাৰ ইন্টাৰেষ্ট, হা।” যতি বাবুৱে লাহে-লাহে ক'লে, “কিন্তু কণহঁতে যি কৰিছে তাক আমি সন্ত্ৰাসবাদ বোলোঁ।”

নিখিল আৰু যতি বাবু দুয়োৰে ওপৰত ৰঞ্জন জ্বলি উঠিল।

“সমাজ-ব্যৱস্থাৰ কি অৱস্থাত তোৰ দেউতাৰাই অতি কষ্টে মানুহ হ'বলৈ চেষ্টা কৰিছিল ? যতি বাবু আপুনিয়ে কয়, সেই সময়ত আছিল ব্ৰিটিছ-সাম্ৰাজ্যবাদৰ প্ৰবল শোষণ। জীৱন, খোৱা, থকাৰ কোনো নিশ্চয়তা, কোনো আশ্বাসেই তেতিয়া তেখেতসকলক সমাজ-ব্যৱস্থাই দিব পৰা নাছিল। তাৰ মাজত কঠোৰ সংগ্ৰাম কৰি জীৱন-নিৰ্বাহৰ উপায় তেখেতসকলে উলিয়াইছিল। আজি যদি সেই উপায়, সেই এটুকুৰা মাটি, অলপমান ধান, হাতৰপৰা গুচি যায়, তাৰ বাবে দুঃখিত নহ'বনে মানুহ ? প্ৰাইভেট প্ৰ'পাৰ্টিৰ ওপৰত থকা মোহৰ কাৰণে কি তেখেতসকল দায়ী ?”

যতি বাবু আৰু নিখিলে মুখ চোৱা-চুই কৰিলে।

“পুৰণি জেনেৰেশ্যনক কন্‌ভিন্সড্ কৰিব নোৱৰা কাৰণে আপোনালোক দায়ী হয় নে নহয় ?”

যতি বাবুৱে একো নামাতিলে।

“সন্ত্ৰাসবাদৰ বিষয়ে কন্‌ভিন্সড্ কৰিব যতি বাবুৱে ?” কিয় জানো ভিনীহিয়ে ব্যঙ্গোক্তি কৰিলে। সকলো আচৰিত হৈ গ'ল। ফুটবল-ক্ৰিকেটৰপৰা ৰাজনীতিলৈ এটা বিৰাট জাঁপ।

“তেওঁলোকে বিচাৰে সাম্যবাদহে—” বৌৱে নুবুজাৰদৰে ক'লে।

“দস্তুৰমত”, যতি বাবু অলপ ক্ৰুদ্ধ হৈ উঠিল, “কণহঁতে ইয়াক টেৰ'ৰিজ্‌ম্ কয়নে নকয় ? কি বোলে সিহঁতে ?”

“পাৰ্টিছান ৱাৰ্‌ফেয়াৰ” ৰঞ্জনে ক'লে।

যতি বাবু ৰ'ল। তেওঁ নতুনকৈ তেওঁৰ তত্ত্বৰ ভাণ্ডাৰটো খেপিয়াই চালে।

“যতি বাবু কমিউনিষ্ট নেকি ?” সোণটি বাইদেৱে ইমান সময়ৰ পাছত হঠাৎ আচৰিত হৈ প্ৰশ্ন কৰিলে। যতি বাবু স্বীকাৰ কৰাৰ ভঙ্গীত মনে-মনে থাকিল।

“মোৰ কিন্তু ধাৰণা” ৰঞ্জনে ক'লে, “আজি চাৰিও পিনে দেশৰ যি অৱস্থা, তালৈ চাই আজি কমিউনিষ্ট হ'লে হয় জেলত থাকিব লাগিব, নহয় আণ্ডাৰগ্ৰাউণ্ডলৈ যাব লাগিব।”

যতি বাবুৰ মুখত যেন কোনোবাই এটা চৰ মাৰিলে। অস্বস্তিৰ ভঙ্গীত ভিনীহিয়ে গা জোঁকাৰি বহিল। বৌৱে ঠিক নুবুজিলে, সোণটি বাইদেৱে অলপ সহানুভূতিসূচকভাৱে হঁহাৰ চেষ্টা কৰিলে। যতি বাবুৰ ভণ্ডামি যেন ৰঞ্জনে সম্পূৰ্ণ প্ৰকাশ কৰি দিলে, এনেকুৱা এটা ধাৰণা হ'ল নিখিলৰ, কথাটো কৈ উঠি ৰঞ্জনৰ বেয়া লাগিল।

এটা অত্যন্ত অস্বস্তিকৰ নীৰৱতাত কোঠাটো ভৰি গ'ল। তাৰে অন্ত ঘটাবলৈয়ে যেন বিজুলি-তাঁৰৰ লাইনত ক'ৰবাত গণ্ডগোল ঘটিল, লাইটটো নুমাই গ'ল। আন্ধাৰ কোঠাত দেউতাই কথাটো গম নাপালে। সোণটি বাইদেউৰ কোলাৰ কেঁচুৰাটোৱে কান্দি উঠিল, ভিনীহিৰ গাত লাগি তামোলৰ বটাটো মাটিত সশব্দে পৰি গ'ল।

"এই লাইটডালো এটা আপদ—।" বিৰক্তিৰ সুৰত সোণটি বাইদেৱে ক'লে।

"এৰা, বৰ দিগ্‌দাৰ দিয়ে মাজে-মাজে", বৌৱে ক'লে।

বিমলাই লেম এটা জ্বলাই দি গ'ল।

"এনেকুৱা হয় কেলেই?" ভিনীহিয়ে ৰঞ্জনক সুধিলে।

"ইলেক্ট্ৰন-প্ৰৱাহ বন্ধ হয় কাৰণে", ৰঞ্জনে কথাটো জটিল কৰাৰ চেষ্টা কৰিলে।

"খুব বুজিলোঁ", ভিনীহিয়ে ক'লে।

"তোৰ ইলেক্ট্ৰন জহন্নামে যাওক", নিখিলে ক'লে।

"লাইটটো ঠিক কৰি দিব পৰাহেঁতেন বুজিলোঁহেঁতেন", সোণটি বাইদেৱে ক'লে, "কিটো পঢ়িলা তুমি?"

"থিয়'ৰিটিকেল ফিজিক্স"—নিখিলে ঠাট্টাৰ সুৰত ক'লে।

"মোৰ থিয়'ৰী তোৰ প্ৰেক্‌টিচতকৈ বহুত ভাল।"

কথাৰ সুৰত সোণটি বাইদেউ আৰু ভিনীহি দুয়োৰে সন্দেহ হ'ল। নিখিলৰ প্ৰেক্‌টিচ্ কি বাৰু? দুয়ো দুয়োৰে মুখলৈ চালে।

"ইলেক্ট্ৰনক জহন্নামে পঠোৱা তহঁতৰ মুখতেই শুৱায়। নিজেতো জহন্নামে গৈছই।"

"কি হৈছে? কথাটো কি?" ভিনীহিয়ে সুধিলে। সোণটি বাইদেউ উদ্‌গ্ৰীৱ হৈ উঠিল। বৌ বুদ্ধিমতী, কোনো আগ্ৰহ প্ৰকাশ নকৰিলে।

"একো নহয়, একো নহয়", ৰঞ্জনে লৰালৰিকৈ কথা ঘূৰাবৰ চেষ্টা কৰিলে, "জহন্নামে যোৱা নাই কোন?" এৰা, জহন্নামে যোৱা নাই কোন, সোণটি বাইদেৱে ভাবিলে। আজি অণিমা আহিছিল। পুৰণি কলেজীয়া বন্ধু অণিমা মজুমদাৰ। আজিকালি ৰেডিঅ'ত গান গায়, ব'টানীৰ অধ্যাপিকা। কেনেকুৱা যেন 'চিনিকেল' হৈ গৈছে অণিমা। এতিয়াও বিয়া হোৱা নাই। আগতকৈ সৰলতা বহুখিনি গুচিছে, সেই উৎসাহ, ভাবপ্ৰৱণতা আৰু চাঞ্চল্যও যেন নাই। বহুদিনৰ মূৰত সহপাঠিনীক পাই কিমান যে ভাল লাগিছিল। ভাবিছিল, ফিডিং-বটল আৰু অয়ল-ক্লথৰ জীৱনৰ মাজৰপৰা কিছুসময়ৰ বাবে গুচি যাব অতীতৰ দিনবোৰলৈ। কিন্তু—

যতি বাবুৱে বিদায় ল'ব খুজিছিল। কৰুণা বাবুৰ খবৰ ল'বলৈ যাব লাগিব। তেওঁৰ এজমাৰ বিষটো আকৌ বাঢ়িছে।

"বহাচোন আৰু কিছুপৰ—" বৌৱে ক'লে।

যতি বাবুৰ ভাল লগা নাছিল। ইলা-নীলা কোণৰ বিছনাখনত শুই পৰিছে। তাইহঁতলৈ চাই তেওঁ মনে-মনে কিবা ভাবিব ধৰিলে। খবৰৰ কাগজত ভিনীহি মগ্ন হৈ পৰিল। কোৰিয়াৰ যুদ্ধত জেট্ চালিত প্লেইনৰ কথা কৈছে কোনোবাই। জেট্-প্ৰপাল্‌ছন কি? ৰঞ্জনক সুধিবৰ ইচ্ছা হ'ল, কিন্তু তেওঁ মনে-মনেই থাকিল। আজি দুপৰীয়া দেউতায়ো কথাটো সুধিছিলে, তেওঁ ক'ব নোৱাৰিলে। ভিনীহিক কাষত বহুৱাই লৈ দেউতাই আজি দুপৰীয়া খবৰকাগজখন পঢ়িছিল। ভিনীহিয়ে বুজিছে, গান্ধীজীৰ মৃত্যুৰ পাছত কংগ্ৰেছখন ৰসাতললৈ গৈছে, দেউতাৰ এয়ে দৃঢ় ধাৰণা। কোৰিয়া আৰু কাশ্মীৰৰ ঘটনাত ইউ-এন-অ'ৰ কামবোৰ তেখেতৰ অলপো ভাল লগা নাই। এইটো দিনে দিনে স্পষ্ট হৈ উঠিছে যে জেনেৰেল এছেম্বলীখন আমেৰিকাৰ দখলত। মাৰ্কিনবোৰে কোৰিয়া এৰি নাহে কিয়? তাৰ মানুহবোৰে তো নিজৰ গণ্ডগোল নিজেই মিটাব পাৰে। ভিনীহিয়ে কৈছিলে, ফাৰ্ ইষ্টৰ মানুহবোৰৰ এটা দাৰুণ ঘৃণা আছে হোৱাইটবোৰৰ প্ৰতি আগৰেপৰা। তেওঁলোকৰ বহু দেশ দেখা কাষ্টমছ্ ছুপাৰিন্টেণ্ডেণ্টে এই সম্পৰ্কে জাপানী বন্দৰ এটাৰ ঘটনা এটা কৈছিলে, সেইটো তেওঁ আজি দেউতাক শুনাইছে...বেছ চলিছিল কথা-বাৰ্তা কিছু সময়, কিন্তু বৃদ্ধই হঠাৎ অনুভৱ কৰিলে যে কথা কৈ ভিনীহিয়ে ভাল পোৱা নাই। এটা অভিমানত বৃদ্ধৰ মুখখন সৰু ল'ৰাৰদৰে ভৰি পৰিল, বুজিলে তেখেতৰ ঐতিহাসিক প্ৰয়োজনীয়তা হয়তো শেষ হৈ গৈছে, অলপ টোপনি মৰাৰ কথা কৈ ভিনীহিক বিদায় দিলে। ভিনীহিয়ে ৰক্ষা পালে, কিন্তু কথাটো যেন অলপ অনুভৱো কৰিব পাৰিলে, মনৰ ভিতৰত কাঁইট এডালে বিন্ধিব ধৰিলে—

"নাই, মই আৰু উঠোঁহে। কৰুণা বাবুৰ খবৰ ল'বলৈ এবাৰ যাবই লাগিব। নবীনৰ মাকৰো এটা খবৰ লোৱা দৰ্কাৰ।"

যতি বাবু যাবলৈ ব্যস্ত হৈ উঠিল।

"নবীনে কি কৰিছে আজিকালি?" সোণটি বাইদেৱে ক'লে।

"সি ৰাস্কেল্ স্পাই—ইন্‌ফৰ্মাৰ হৈছে", ভিনীহি হঠাৎ ফাটি পৰিল, "আজি নীলাক সি খুব কফি খুৱাইছে, সুধিছিলে, বায়েকক চাবলৈ কণ আহিছে নেকি? ভাগ্যে সি অহা নাই। প্ৰথমতে মই বুজাই নাছিলোঁ, পাছতহে ধৰিব পাৰিলোঁ। ঘৰত মাকৰ যাওঁ-যাওঁ অৱস্থা, সি কৰিছে এইখন।"

"কি কৰিব বেচেৰাই, যি তলি ফুটা অৱস্থা সিহঁতৰ, তাতে মাকৰ এই টান—"

নিখিলে যেন নবীনৰ হৈ ওকালতি কৰিব খুজিলে, "ইকনমিক কণ্ডিশ্যন্ যেনেকুৱা বেয়া—"

যতি বাবুৱে কৈ উঠিল, "ধনতন্ত্ৰই মানুহবোৰক এনেকৈয়ে নষ্ট কৰে। ভাবি চাওক নবীন পাড়াৰেই ল'ৰা, আপোনালোকৰ কিমান দিনৰ বন্ধু, চিনা-জনা—"

হঠাৎ কুণ্ঠিতভাৱে যতি বাবু ৰৈ গ'ল। অত্যন্ত নিৰ্লজ্জ যেন বোধ হ'ল নিজকে।

সৰু ছোৱালীজনীক লৈ এইবোৰ কিয়! সোণটি বাইদেৱে নবীনক মনৰ ইচ্ছাৰে গালি পাৰিলে, বৌৱেও খণ্ডতে দু-আষাৰ কৈ পেলালে। সৰু ছোৱালীজনীৰ ওপৰত এই ভাব দেখি নিখিল মৰ্মাহত হ'ল। যতি বাবুৱে এদিন ব্যক্তি-স্বাধীনতা আৰু স্বাধীন ভাৰতত তাৰ অভাৱৰ বিষয়ে কৈছিলে, মনত পৰিল। সৰু কেঁচুৱা এটাই পৃথিৱীত জন্মগ্ৰহণ কৰিলে, আমাৰ গ্ৰহটোলৈ নতুন এটা মানৱ-শিশু আহিল। ভাবি চোৱা, কিমানখিনি তিক্ততাৰ মাজেৰে শিশুটো বাঢ়ি উঠিব। কিছুমান দানৱে গ্ৰহটো কৰায়ত্ত কৰি বহি আছে—শকুনিৰদৰে সিহঁতৰ তীক্ষ্ণ দৃষ্টি সকলোৰে ওপৰত প্ৰসাৰিত। নিজৰ বাঢ়ি অহা ছাঁলৈ সন্দেহেৰে চাই-চাই শিশুটো এই সুন্দৰ পৃথিৱীত ডাঙৰ হৈ উঠিব, চাৰিওপিনে পৰিব সন্দেহ আৰু সংশয়, অবিশ্বাস আৰু ঘৃণাৰ ক'লা-ক'লা ছাঁবোৰ—

ইলা-নীলাৰ সৰল কোমল মুখ দুখনিৰ ওপৰতো কি সন্দেহ আৰু ঘৃণাৰ ছায়াপাত হ'ব?

যতি বাবু গুচি গ'ল। তেওঁৰ মনটো ভাল লগা নাই। 'পাৰ্টিছান ৱাৰফেয়াৰ' কথাটো ৰঞ্জনৰদৰে মানুহ এটাক কোনে বুজালে? লেনিন পঢ়ে বা পঢ়ি

বুজে জানো ৰঞ্জনে? দেউতাৰ এন্ধাৰ কোঠাটোৰ পিনে দৃষ্টি পৰিল। বুর্জোৱা প্রচাৰকার্যৰ ‘ভিক্টিম’ বৃদ্ধ নিদ্রামগ্ন। নতুন জেনেৰেশ্যনৰ প্রতি বৃদ্ধৰ অসন্তোষ ৰুদ্ধ হৈ আছে মনত, অথচ চলন্তি সমাজ-ব্যৱস্থাই তেখেতক কি দিছে? এৰা, সৰল, সজ এই বৃদ্ধক, এই পুৰণি জেনেৰেশ্যনক, এটা মূল্যৱান ally হিচাপে নোপোৱাৰ বাবে কোন দায়ী? কূট প্রচাৰ-যন্ত্রৰ পাকলৈ কোনে তেখেতসকলক নির্বিকাৰভাৱে সোমাই যোৱা চাই আছে?...অথচ, অথচ প্রচাৰকার্যৰ সুবিধাই বা বামপন্থীসকলৰ ক'ত? ফেচিষ্ট্ চৰকাৰেতো অলপো সুবিধা নিদিয়ে! কণহঁতে কয়, টন-টন প্রচাৰ-পত্রতকৈ আজি এটা action, এটা সংঘাত বেছি কার্যকৰী, প্রচাৰৰ কোনো সুবিধাই যেতিয়া নাই। কিন্তু কণ বিৰুদ্ধ দলৰ মানুহ। ৰাজনৈতিক কুসংস্কাৰৰ পাক-চক্রত যতি বাবুৰ চিন্তাধাৰা জটিলৰপৰা জটিলতৰ হৈ পৰিল...

"সংঘাতে চিন্তাক মুক্তি দিয়ে—‘Action releases thought from its blind alleys and vicious circles...’ সিহঁতে কয়। তথাপি সন্ত্রাসবাদ এটা ঘৃণ্য বস্তু। একশ্যন্...একশ্যন্ মানে কি সন্ত্রাসবাদ?"

ভিনীহি কাষে-কাষে আহিছিল, ক'লে, "আমাৰ মানুহবোৰে সদায় মাৰ খায়েই আহিছিল। কণহঁতে কৈছে, এইবোৰ দেখুৱাই দিয়াৰ সময়, মানুহবোৰেও ওলোটাই আঘাত দিব পাৰে। তেজৰ সলনি তেজৰ পলিচি। মানুহবোৰৰ অলসতা আৰু ইনার্চিয়া ভঙাৰ দৰ্কাৰ হৈ পৰিছে।"

"বেঙ্ক লুট কৰা হ'ল, ধানৰ ভঁৰাল লুট কৰা হ'ল, তাৰপৰা মানুহবোৰৰ ইনার্চিয়া গুচিল?"

নিখিলে এই জটিলতাৰপৰা মূল কথাটো বুজিবৰ চেষ্টা কৰিছে। গ্যে'টেৰ কথা হঠাৎ তাৰ মনত পৰিল—। সকলোকে আচৰিত কৰি দি সি হঠাৎ চিঞৰি উঠিল, "In the beginning was the act."

সকলোতকৈ বেছি অবাক হ'ল ৰঞ্জন। ব্লু-বে'লৰ লগত নিখিলৰ ঘটনাটোৰ চাপ এতিয়াও তাৰ মনৰপৰা গুচা নাই। বৌ, নিখিলৰ দেউতাক, ভিনীহি, সোণটি বাইদেউ আৰু নবীনৰ কথাই তাৰ মূৰ ঘূৰাই দিছে। সকলোৰেপৰা যেন সুস্থতা অবলুপ্ত হৈছে, সকলোৱে সকলো ধৰণৰ কথাত অনিচ্ছাকৃতভাৱে হ'লেও জড়িত হৈ পৰিছে। অদ্ভুত কথা ওলাইছে অদ্ভুত মুখৰপৰা। বেঙ্ক কিয় ফেল্ হয়, যতি বাবুৰপৰা শুনিবলৈ সিও বাধ্য হৈছে। ধন, কণ, আৰু অণিমা, মাখনীৰ কথাই তাৰ চিন্তাধাৰাত বিশৃঙ্খলাৰ সৃষ্টি কৰিছে। অস্থিৰতা, ভাঙন আৰু অনিশ্চয়তা। সূর্যটো মৰিব ধৰিছে, নিখিলৰ দেউতাক মৰিব ধৰিছে। গাখীৰৰ ছ্চ্পেনটোৰপৰা ভাপ হৈ ফ্লুইডবোৰ গুচি গৈছে, ৰেডিয়ামৰপৰা স্বতঃস্ফূর্তভাৱে প্রতিক্ষণে আল্‌ফা-কণিকা বিচ্ছুৰিত হৈছে, ৰেডিঅ'টোৰ ভাল্‌ভত গ্রীডৰ ভিতৰেদি অশান্ত ইলেক্ট্রন্ ছিটিকি গৈছে। কাৰো ক'তো একো নিশ্চয়তা নাই, কণিকাৰপৰা তৰঙ্গ আৰু তৰঙ্গৰপৰা তাৰপাছতেই কণিকা; এটা অৰাজক অৱস্থা যেন সকলোতে পৰিস্ফুট...মানুহবোৰ বিদ্রোহী, অশান্ত, আইন নমনা; Potential-ৰ দেৱাল নামানি বিদ্যুৎ-কণিকাই আইন ভঙ্গ কৰিছে, ডেল্টা-ফাঙ্কশ্যন্ লৈ গণিতৰ আইন ভঙ্গ কৰিছে ডিৰাকে...

"ৰঞ্জন ঘৰলৈ নোযোৱা নেকি? ৰাতি হৈ আহিছে।"

"যামগৈ অলপ পাছত। ঘৰত গৈ কিটো কৰিমগৈ?"

"পঢ়া-শুনা কেনে হৈছে? পৰীক্ষাতো—"

"হৈছে একৰকম, সোনকালে ইয়াৰপৰা যাবৰে মন গৈছে। ইয়াত মনটো ভালেই নাথাকে।"

সোণটি বাইদেৱে সহানুভূতিসূচকভাৱে হাঁহিলে।

"মই সোনকালেই যোৱা ঠিক কৰিলোঁ। পৰহিলৈকে যামগৈ।"

"পৰহিলৈ? ইমান লৰালৰি কেলেই? অণিমাহঁতৰ সঙ্গীতানুষ্ঠানটো চাই নোযোৱা জানো? ইলা-নীলাই নাচিব নহয়, বৰকৈ ধৰিছে তেওঁলোকে। অণিমাই হেনো বৰ সুন্দৰ চেতাৰ বজাব পৰা হৈছে—"

"অ', চিলাইখিনি যে মোৰ একোৱেই হোৱা নাই।" বৌৰ মনত পৰিল ইলা-নীলাৰ নাচৰ কাৰণে অণিমাহঁতে দুখন ৰং-বেৰং চাদৰ সীবলৈ দিছে। "সোণটি, আজি ৰাতিয়েই চাদৰ দুখন হ'ব লাগিব, তুমি নুশুবা আকৌ।"

"সিহঁতক মই ডাঙৰ হ'লে উদয়শঙ্কৰৰ দলত ভর্তি কৰাই দিম", ভিনীহিয়ে অলপ গর্বেৰে ক'লে। সোণটি বাইদেৱে অলপ গর্ববোধ কৰিলে, বৌৱে এবাৰ হাঁহিলে। "আটায়ে কয়, এই বয়সতে সিহঁতে এনে সুন্দৰ নাচে।"

ইলা-নীলাৰ বহু প্রশংসিত নাচ চাবলৈ নিখিলৰ মন গ'ল, কিন্তু সঙ্গীতানুষ্ঠানৰ আলোকোজ্জ্বল পৰিৱেশটোৰ কথা ভাবি সি সঙ্কুচিত হৈ গ'ল। কোমল-কোমল মুখৰ ধুনীয়া ছোৱালী দুজনীয়ে নাচিব, অণিমাই চেতাৰ বজাব ঐক্যতানত, মানুহবোৰে উপভোগ কৰিব, হাঁহিব। উজ্জ্বল পোহৰত হাস্যমুখৰ নৰ-নাৰীবোৰক, বৌক আৰু সোণটি বাইদেউক, ইলা আৰু নীলাক সুন্দৰ আৰু ৰোমান্টিক বোধ হ'ব। তাৰ মিউজিকৰ তালে-তালে যতি বাবুৱে তেওঁৰ অসহ্য দৃষ্টিভঙ্গীৰে মন্তব্য কৰিব, গিৰিজা শর্মাই লোলুপ দৃষ্টিৰে সুবিধা বিচাৰিব, বেৰসিকৰদৰে সঙ্গীতবোৰক কিছুমান ফুৰিয়াৰ-তৰঙ্গৰ সমষ্টি বুলি ৰঞ্জনে বুজাবৰ চেষ্টা কৰিব হয়তো। কাষেৰে উঠি অহা বুকুৰে ছোৱালীবোৰ ঘূৰি ফুৰিব, সি নিজে চঞ্চল হৈ উঠিব, তাৰ মগজত ‘পৈশাচিক’ ভাবধাৰাও হয়তো অহা-যোৱা কৰিব। খগেন দাসে টকা যোগাইছে সঙ্গীতানুষ্ঠানৰ, সেই মানুহজনৰ গর্বস্ফীত বুকু, মৃদু হাঁহিয়ে ‘আৰহাৱা'টো বাৰু কেনেকুৱা কৰি তুলিব?

জন্মাষ্টমীৰ দিনাই নেকি অনুষ্ঠানটো? বৌৱে হিচাপ কৰিবৰ চেষ্টা কৰিছে দিনবোৰ। বেছি সময় বৌৱে তাত কটাব নোৱাৰিব, ঘৰত বহুতো কাম পৰি থাকিব, সোনকালে গুচি আহিব লাগিব। কিছুমান নামৰ সুৰ হয়তো মনৰ ভিতৰত অস্পষ্ট বাজিব, শূন্য ঘৰটোত অকলে-অকলে কেঁচুৱাকেইটাৰে সৈতে মনটো বাৰে-বাৰে সঙ্গীতানুষ্ঠানৰ হাঁহি আৰু পোহৰলৈ গুচি যাব।

(সেয়ে ঘটিছিল। বৌৰ মনটো বৰ বেয়া লাগিছিল, নিখিলৰো। কোনোবাই যেন গাইছিল ঃ ‘আজি এ ৰাতি এ শিলে বৰষিলা—’)

"বৰ গৰম লাগিছে পাই, লেমটোৰ বৰ তাপ—" বৌৱে ক'লে।

ৰঞ্জনে ক'লে, "অপব্যয়। বৰ বেছি জ্বলিছে লেমটো।" বৌৱে লেমটো কমাই দিলে।

অলপ ৰৈ সি ক'লে, "মূল কথাটোতে অপব্যয়। তেল পুৰি যিখিনি শক্তিৰ উৎপাদন হয়, আমাৰ পঢ়া-শুনা দেখাৰ কামত তাৰ শতকৰা দুই ভাগহে আমাৰ কামত আহে। বাকীখিনি নষ্ট হয়, মানে আমাৰ কোনো কামত নাহে। কিমান যে তাপৰ উৎপত্তি হৈছে, দেখিছেই।"

"ছায়েন্সে কি কৰিছে এই বিষয়ে?" ভিনীহিয়ে সুধিলে।

"তেওঁলোকে তাপ-বিহীন লাইট্ উলিওৱাৰ চেষ্টা কৰিছে। মই ভাবিছোঁ, এই যে এনার্জিৰ বিপুল ক্ষতি, কেনেকৈ এইটো বন্ধ কৰি বা তাক পুনৰ পোহৰলৈ পৰিৱর্তিত কৰি দৰ্কাৰী ঠাইত পোহৰ যোগাব পাৰোঁ। থিয়'ৰিটিকেলী কথাটো সম্ভৱ। কিয়নো সকলো ধৰণৰ এনার্জিকে—পোহৰ, তাপ, বিদ্যুৎ, চুম্বকত্ব, শব্দ—এটাৰপৰা অইন এটালৈ পৰিৱর্তিত কৰিব পাৰি। ভাবক, যদি পাৰোঁ সেইটো কৰিব, কি উজ্জ্বল পোহৰেৰে পৃথিৱী ভৰি

যাব!”

“ইউট’পিয়ান”—নিখিলে ক’লে। কৈ বুজিলে, কথাটো ঠিক নহ’ল।

বৌৱে হাঁহি দিলে, সোণটি বাইদেৱে এই সৰু ল’ৰাদৰে কথালৈ কাণেই নকৰিলে। ভিনীহিয়ে অৱশ্যে অলপ আগ্ৰহ দেখুৱালে, কিন্তু মুঠৰ ওপৰত ৰঞ্জন দমি গ’ল। যতি বাবুৰ কথাও ৰঞ্জনৰ মনত পৰিল, তেওঁ নিশ্চয় ক’লেহেঁতেন, আজিৰ বৈজ্ঞানিকে কোনো বস্তু আৱিষ্কাৰ কৰি মানুহৰ ভালৰ নিমিত্তে প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰে। ধনতন্ত্ৰই বৈজ্ঞানিকক পুঁজিৰ ভৃত্যলৈ পৰিণত কৰিছে। ৰে’জৰ্-ব্লেডৰপৰা এটম বোমালৈ সকলোতে পুঁজিপতিৰ কৰ্তৃত্ব। শত-সহস্ৰ লুমেন্ আলোক বাৰু আপুনি দিবই পৰা হ’ল, কিন্তু কোনে আপোনাক সেই প্ৰচেষ্ট খটুৱাবলৈ দিব পৃথিৱীত?

এটা কাৰণ বিচাৰি নোপোৱা বিৰক্তিত ৰঞ্জনে বিদায় ল’লে। বৌৰ ভাত প্ৰায় হৈছে, মইনাহঁত খাবলৈ উঠিব এতিয়াই, তাক খাই যাবলৈ কোৱাৰ আগেয়ে গুচি যোৱাই ভাল হ’ব। সোণটি বাইদেউৰ লাহে-লাহে টোপনি আহিল চকীতে, ভিনীহিয়ে এটা দীঘল হামি কাঢ়িলে, নিখিল বাহিৰলৈ ওলাই গ’ল। সোমাই আহি বৌৱে দেখিলে সোণটি টোপনি গৈছে, কেঁচুৱাটোৰ গাখীৰ বটলতে পৰি আছে, এটা জনহীন ঘৰৰদৰে নিস্তব্ধতা, এটা কথা নাই, এটা শব্দ নাই, বতাহ আহিছে, পৰ্দাবোৰ কঁপিছে। বৌৰ মুখৰ দৃষ্টি কোমল হৈ গ’ল, সোণটিৰ কেঁচুৱাটো কোলাত লৈ বৌৱে গাখীৰ খুৱাব আৰম্ভ কৰিলে...

কেইবাদিনৰো পাছত যেতিয়া তাৰ পুৰা টোপনি ভাঙিল, সি আচৰিত হ’ল, তাৰ গালত সোণটি বাইদেউৰ কোমল হাতৰ পৰশ পৰিছে। ৰেডিঅ’বোৰ আজি বন্ধ কিয়, সি আৰু আচৰিত হ’ল। উঠি দেখিলে, চাহৰ টেবুলত ৰঞ্জন আৰু ভিনীহিয়ে বহি হাঁহিব ধৰিছে, বৌৱে হাঁহিছে, সোণটি বাইদেৱে হাঁহিছে। ৰঞ্জনে দেখুৱালে, মেছৰ ৰেডিঅ’টো এখন ৰিক্সাত বোজাই কৰি গিৰিজা শৰ্মা যাব ধৰিছে। এটা কলিং-বে’লৰদৰে বস্তু ফেনৰ প্লাগত ফিট্ কৰা, ঘৰ্-ঘৰ্ শব্দ হৈছে।

“দোকানলৈ ভাল কৰিবলৈ নিছে”, ৰঞ্জনে হাঁহি-হাঁহি ক’লে, “দোকানৰ মানুহবোৰৰ মুখৰ অৱস্থা চাবৰ মন গৈছে। কোনো মতেই ভাল কৰিব নোৱাৰিব—ৰেডিঅ’ত তো আৰু একো বেয়া হোৱা নাই। গোলমাল ইয়াতে। এইটো ‘বাজাৰ’ লগাই দিছোঁ, দেখিছ? ইয়াৰ ঘট্-ঘট্ শব্দই সিহঁতৰ ৰেডিঅ’ত গোলমাল কৰিছে। বেচেৰাহঁতে বুজাই নাই।”

“তোমাৰো যে কাণ্ডবোৰ!”

“ঠিকেই হৈছে। বৈজ্ঞানিকভাৱে সিহঁতক জব্দ কৰিছোঁ। পৰীক্ষাৰ পঢ়া পঢ়িবৰ উপায় নাই সিহঁতৰ উৎপাতত পাড়াৰ ল’ৰা-ছোৱালীবোৰৰ।”

‘বাজাৰ্’টো কি বস্তু, কি কাম কৰে, বুজিবলৈ নিখিলৰ ইচ্ছা নহ’ল, সিও হাঁহিটোত যোগ দিলে।

“চাহলৈ দেৰি আছে নেকি? মই শ্বেভ্ কৰি লওঁ তেনেহ’লে।”

ভিনীহিৰ শ্বেভিং-ছেটটো লৈ নিজৰ বস্তু এটা ব্যৱহাৰ কৰাৰদৰে ৰঞ্জন বহি গ’ল।

“মোৰ শ্বেভিং-ছেটটোৰ ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ হৈ গ’ল নেকি?”

যতি বাবু সোমাব ধৰিছিল, কিন্তু ঠাট্টাটো তেওঁৰ গাত নালাগিল। তেওঁ জোৰেৰে হাঁহি দিলে।

“এইটো কিহৰ শব্দ?” যতি বাবুৱে সুধিলে।

“সঙ্গীতানুষ্ঠানৰ ৰিহাৰ্চেল্। ইলা-নীলাৰ নাচটোৰ অৰ্কেষ্ট্ৰা।” সোণটি বাইদেয়ে মুখত হাঁহি ফুটাই ক’লে, “সিহঁতক পুৱাই লৈ গৈছে অণিমাই।”

ঐক্যতান আহিছে কাষৰ ঘৰৰপৰা। এইটো দ্বিতীয় সঙ্গীতানুষ্ঠান। প্ৰথমবাৰৰটোত ইলা-নীলাই অভূতপূৰ্ব সাফল্য লাভ কৰিছে।

নলিনী ডাক্তৰ আহি ওলাল। চাহ খোৱা আৰু নহ’ল। সকলোৱে দেউতাৰ কোঠা পালেগৈ। ডাক্তৰৰ ৰক্তচাপ জোখা যন্ত্ৰত পাৰাস্তম্ভ দ্ৰুতবেগে ওপৰলৈ উঠি গ’ল।

ভয়চকিত দৃষ্টি নামিল আটাইৰে মুখত। নলিনী ডাক্তৰে অভয় দিলে, ক’লে, “আপুনি কম্প্লিট্ ৰেষ্ট লওক। অতবোৰ মানুহ আছে ঘৰত।” বৃদ্ধৰ মুখৰপৰা কেইবাৰমান কাহ ওলাল।

“এৰা, মোৰ ৰেষ্ট দৰ্কাৰ।” বৌৰ পিনে তেখেতৰ দৃষ্টি পৰিল। কিবা এটা তেখেতে ভাবিলে।

নলিনী ডাক্তৰ গুচি গ’ল। সকলো ওলাই গ’ল, মইনাক তেখেতে পিছতে মাতিলে। “বোৱাৰীৰো অলপ ৰেষ্ট দৰ্কাৰ। দিনটো অতবোৰ ল’ৰা-ছোৱালী লৈ কিমান খাটিব? সম্প্ৰতি তই এবাৰ নলিনীৰ ওচৰলৈকে যা। কিবা টনিক-চনিক এটাকে দিব।” দুৱাৰৰ বাহিৰত বৌৱে হঠাৎ কান্দি পেলালে সকলোৰে অলক্ষিতে। সিটো কোঠাত সোণটি বাইদেৱে মুখৰ ভিতৰতে ক’লে, “দেউতা যে ইমান সৰল। বাহিৰৰপৰা বস্তুবোৰ যেনে দেখে তেনে বুলিয়েই ধৰি লয়।”...

অলপ আগৰ ঝল্মল্ অৱস্থাটো আৰু সম্পূৰ্ণভাৱে তেনেদৰে নাথাকিল। ইতিমধ্যেই তাত এটা ক’লা ছাঁ পৰি গৈছে। চাহৰ টেবুলত আকৌ মানুহ বহিল, বৌ পাক-ঘৰলৈ গ’ল। ৰঞ্জনে হঠাৎ এটা জাঁপ মাৰিলে। খট্খটি বগাবলৈ ৰুণুৱে চেষ্টা কৰিছে, ওখ খাপটোৰ ওপৰলৈ এখন ভৰি সি তুলিব পৰা নাই, বাৰে-বাৰে অকৃতকাৰ্য হৈছে। ৰঞ্জন তাৰ ওচৰ পালেগৈ, এক মুহূৰ্ত লক্ষ্য কৰিলে, ৰুণুৱে তাৰ প্ৰচেষ্টা এৰি দিবৰ যেন ঠিক কৰিছে। নতুনকৈ যেন টোপনিৰপৰা নিখিলে সাৰ পালে, সিও এটা জাঁপ মাৰিলে। ৰুণুৰ ভৰিখন তুলি দিলে সি।

ওপৰলৈ উঠাটো এতিয়া অত্যন্ত সহজ হৈ পৰিল। দ্ৰুতবেগে ৰুণুৱে এখনৰ পাছত ইখন খটখটি বগাই উঠি গ’ল—এখাপ, দুখাপ...অৱশেষত একেবাৰে ওপৰত ভৰি দিলে।

প্ৰতিবেশীৰ ঘৰৰ ঐক্যতানৰ সুৰ সৰ্বোচ্চলৈ উঠিল। পাক-ঘৰৰপৰা বৌ আৰু সোণটি বাইদেউ ওলাই আহিল। বৌৰ চকুত এতিয়াও মচি পেলোৱা চকুপানীৰ দাগ, নিখিলে লক্ষ্য কৰিলে। সি কৃতকাৰ্যতাৰ মুখলৈ সি ঠেলি দিয়া ৰুণুলৈ চালে, শুনিলে তাৰ মুখত বিজয়ৰ হাঁহি, শুনিলে ঐক্যতানৰ ক্লাইমেক্স্। মুখত এটা হাঁহি সি টানি আনিলে অন্তৰৰপৰা, ৰঞ্জনক হাতত ধৰি আনি টেবুলত বহুৱাই দিলে। বৌ আৰু সোণটি বাইদেউক তাৰ কিবা এটা ক’বৰ মন গ’ল।

“Give us this day our daily bread”, সি ক’লে।